

EVROPSKI POKRET
SRBIJA

IDENTITET KAO OSNOVA TRANZICIJE

OKRUGLI STO ODRŽAN 22. APRILA 2004.
MALA SALA SAVA CENTRA

FRIEDRICH EBERT
STIFTUNG

EVROPSKI POKRET U SRBIJI

IDENTITET KAO OSNOVA TRANZICIJE

OKRUGLI STO ODRŽAN 22. APRILA 2004.
MALA SALA »SAVA CENTRA«

FRIDRIH EBERT ŠTIFTUNG

IDENTITET KAO OSNOVA TRANZICIJE

EVROPSKI POKRET U SRBIJI • FRIDRIH EBERT ŠTIFTUNG

IDENTITET KAO OSNOVA TRANZICIJE
Beograd 2004.

EVROPSKI POKRET U SRBIJI

FRIDRIH EBERT ŠTIFTUNG

IDENTITET KAO OSNOVA TRANZICIJE

OKRUGLI STO ODRŽAN 22. APRILA 2004.
MALA SALA »SAVA CENTRA«

SADRŽAJ

<i>Aleksandar Gatalica</i> IDENTITET KAO ZDRAVA PRIPADNOST	
<i>Ljubiša Rajić</i> PREDUSLOVI RASPRAVE O IDENTITETU	
<i>Živorad Kovačević</i> U POTRAZI ZA NOVIM IDENTITETOM	
<i>Svetlana Velmar-Janković</i> IDENTITET KAO OSNOVA TRANZICIJE	
<i>Mihajlo Mihajlov</i> POTRAGA ZA IDENTITETOM KAO SVETSKI PROBLEM	
<i>Mileta Prodanović</i> CENA MUDROSTI LOKALNIH ŠERETA	
<i>Nebojša Bradić</i> TUĐE I NAŠE	
<i>Mirjana Detelić</i> TRADICIJA I NACIONALNI IDENTITET U OBRAZOVANJU	
<i>Dragoslav Krnajski</i> NEPRAVEDNA DRŽAVA KAO NAMETNUTI OKVIR	
<i>Miraš Martinović</i> PORAZ MIŠLJENJA ILI IZDAJA INTELEKTUALACA	
<i>Dejan Sinadinović</i> SRBIJA NA DUGOM PUTOVANJU U EVROPU	
<i>Duško Lopandić</i> EVROPSKI IDENTITET KAO DEO NACIONALNOG IDENTITETA	
<i>Borka Božović</i> ODBRANA DOSTOJANSTVA INDIVIDUE	
<i>Branka Prpa</i> U TRANZICIJI DVE STOTINE GODINA	

Copyright © Evropski pokret u Srbiji i Fridrih Ebert Štiftung

IDENTITET KAO ZDRAVA PRIPADNOST

Aleksandar Gatalica

Identitet, šta je to zapravo? U Srbiji i Crnoj Gori, koja je prošla kroz deceniju nacionalističke ostrašćenosti, pojam "identitet", ili "ličnost", korišćen je skoro po pravilu da se odredi bolesna, ksenofobična i borbena pripadnost sopstvenom nacionu. Biti Srbin, biti građanin ove zemlje, značilo je biti određen kao unesrećen i gnevan pojedinac koji zna da je istorija mnogo puta bila nepravedna prema narodu kojem pripada, koji je siguran da je novi svetski poredak sračunat zato da bude antisrpski.

Da li je ovo stanje moguće promeniti? Potrebno je i svakako izvodljivo. Ovo je ujedno jedna od najprioritetnijih mera kulturne i ne samo kulturne politike. Trojaki su problemi u vezi sa identitetom. U Srbiji i Crnoj Gori danas postoji problem sa *kulturnim*, *istorijskim* i *obrazovnim* identitetom. Sva tri problema uzrokovana su nepostojanjem osnovnih moralnih uzansi. Do danas u Srbiji i Crnoj Gori nije poznato ko je u prošloj deceniji bio "valjan", a ko "zao". Mnogi vele da to nije ni potrebno utvrditi, jer se time samo prizivaju aveti prošlosti, ali to nije tako. Ovaj problem mora se sagledati i sa elementarne etičke strane. Ukoliko u nekom istorijskom razdoblju postoje dve oponentske socijalne grupacije koje godinama oštro dele društvo na polovine, onda, nakon velikih zločina koji su se dogodili, borba jedne strane može biti opravdana samo ukoliko su razlozi za bunt bili utemeljeni, odnosno ako je druga strana činila zločine. Ukoliko niko nije ništa loše činio u poslednjoj deceniji, onda se postavlja pitanje da li je neko uopšte činio i nešto dobro.

Da li su svi oni koji su želeli da obore Miloševićev režim to činili iz valjanih moralnih razloga ili su – kako trenutno stvari stoje – jednostavno bili histerici kojima se nisu sviđali maniri upravljanja najčuvenijeg bračnog para Evrope posle Čaušeskuovih? Svima koji su makar jednom učestvovali u demonstracijama tokom devedesetih, jasno je da se one nisu organizovale iz neodređenih, niti histeričnih razloga i da su etički zasnovane sumnje bile te koje su ljude izvodile na ulice. Nije nikako preterano kazati da je zdravlje nacije najkrupniji razlog što se za sve javne ličnosti zato jasno mora utvrditi kakva je bila njihova krivica. Ukoliko je ima, sve javne ličnosti, ili u najmanju ruku najmarkantnija većina, moraju biti kažnjene.

Tek u tom trenutku Srbija i Crna Gora može se nadati moralnom i psihološkom napretku one većine od koje se očekuje da bude nosilac promena i tranzicije. Rešavanje ovog problema ne sme se odlagati, jer moralna izopačenost uveliko proizvodi negativan uticaj na ostale segmente društva. U tim nedoumicama, nedostatak pravog *kulturnog identiteta*

primećuje se već na prvi pogled. U protekloj deceniji u Srbiji i Crnoj Gori nabujao je kič. Ovakav kulturni razvoj donekle se mogao očekivati, jer je šund postao značajka i ostalih tranzicionih društava koja su morala da napuste socijalističke kulturne modele. Ipak, u Srbiji i Crnoj Gori razvoj kiča dobio je još jednu dodatnu dimenziju koja nije bila prisutna u Poljskoj, Bugarskoj ili Češkoj Republici. Neukus je u nas, naime, razvijan kao političko sredstvo. Napraviti nepristojnog pojedinca značilo je načiniti i politički nekorektnog i nekritičkog glasača i to je bio i do danas ostao krajnji cilj podsticanja kiča. Jasno je da takav glasač neće glasati za demokratske, već za šovinističke partije i tako je i do danas. Ni prethodna vlada DOS-a (Demokratska opozicija Srbije) nije bila zainteresovana, a ni ova sadašnja izgleda nije, da se takav nekritički pojedinac stasao na kiču edukuje, jer se svaka stranka nada da će strančarenjem i demagogijom dobiti takozvane "sigurne glasače". Ipak, uzaludno se tome nadaju one stranke koje se nazivaju demokratskim, jer su kraljevi demagogije odavno postali i kontrolori kiča, i na toj slici teško se šta može izmeniti.

Protiv neukusa se, dakle, mora boriti odmah, a ne koketirati s njime. Da će iskorenjivanje ovog kulturnog zla biti težak i dugotrajan proces, potvrđuje i nedostatak *istorijskog identiteta*. O ovom fenomenu kazaću nešto sasvim načelno, pre kao pisac, nego kao istoričar. Stvarni istorijski identitet nacije pravi se odgovornom i na činjenicama zasnovanom istoriografijom. Da li je naša istoriografija takva? Uz časne izuzetke, kao pisac ipak moram reći da sam se u čitanju građe uglavnom susretao s onim što obično nazivam "mitološkom istoriografijom" ili "ideološkom istoriografijom". Čitavi periodi našeg istorijskog postojanja na ovim prostorima opisani su jezikom takozvane sintetičke istoriografije. Ovo znači da su se krupna doba sažimala u uopštene slike, koje su većinom ostale zasnovane na predstavama i političkim stajalištima onog ko ih je ispitivao, a manje na nepobitnim faktima. Heroji tih istorijskih slika ostali su slični romanesknim, a ne istorijskim ličnostima. Ko su zapravo bili Sveti Sava, Lazar Hrebeljanović, Karađorđe ili Miloš Obrenović, to tek danas saznajemo iz stvarnih i nepristrasnih izvora. Da paradoks bude veći, što su ličnosti savremenije, to o njima znamo manje. Ko su u teška i smutna vremena bili akteri javne istorije Nikola Pašić, Milan Nedić, Dragoslav Mihailović, Slobodan Jovanović ili Josip Broz? Da li je naša zemlja do danas izdala kominike o događajima u Drugom svetskom ratu? Da li je na stvarne uloge istorijskih ličnosti stavljena neideološka tačka? Reklo bi se da još nije.

Da li smo se, naposljetku, odredili i oko *obrazovnog identiteta*? Ni tu odgovor ne može biti pozitivan. Delimično je to stoga što u Evropi dolazi do zamene jednog obrazovnog sistema drugim. Takozvani kontinentalni sistem obrazovanja koji se zasnivao na enciklopedijskom sabiranju znanja, svuda se – pa i u tvrđavi ovakvog obrazovanja, u Francuskoj – zamenjuje anglosaksonskim metodom praktičnih znanja koja polaznika u saznavanju vode najkraćim putem od tačke A do tačke B. Zametke takvog obrazovnog sistema pokušalo je da uspostavi ranije Ministarstvo posvete, sa ministrom Gašom Kneževićem na čelu, da bi ga dva dosadašnja, sa ministrima iz DSS-a (Demokratska stranka Srbije), praktično zaustavila.

Sve ovo su teze koje će radovi koji će se podneti na ovom Okruglom stolu bliže i šire osvetliti. Učesnici su naši najbolji stručnjaci za kulturu, istoriografiju i obrazovanje, a

rezultat bi trebalo da bude saznanje da su nam inoviranje i učvršćenje identiteta potrebni odmah, jer samo pojedinac koji ima zdravu i jasno izraženu pripadnost može biti osnov obnove našeg društva, koja će tek tražiti velika odricanja.

Autor je književnik i potpredsednik Evropskog pokreta u Srbiji.

PREDUSLOVI RASPRAVE O IDENTITETU

Ljubiša Rajić

Pre nego što uopšte počnemo da raspravljamo o ovom ili onom identitetu, valja da definišemo dve stvari: pojam identiteta i uslove za javnu raspravu o njemu (pretpostavljam da se slažemo da je rasprava samo u ovom uskom krugu besmislena).

Pojam identiteta

Identitet se u društvenim naukama uglavnom definiše kroz odgovor na pitanje šta jednog učesnika, na primer društvenu klasu, čini akterom. Definicija ide za tim da se navedu osobine tog aktera – položaj u procesu proizvodnje, učešće u podeli materijalnih vrednosti, društveni položaj i uticaj, itd. – ili tako što se opisuju uslovi za postojanje tog aktera kao nosioca određenih osobina u prostoru i vremenu – kompaktnost, jedinstvo interesa, mreža povezanosti članova te klase, način organizovanja i slično.

Po jednom shvatanju, identitet je dat kao takav od trenutka pojave određenog pojedinca ili date grupe na društvenoj sceni. Primeri takvog shvatanja su Hobsova i Lokova rasprava o elementima ličnog identiteta i monistički pojam države. Pretpostavlja se da pojedinac, društvena grupa ili država imaju određene osobine koje traju u prostoru i vremenu, te da taj pojedinačni ili kolektivni akter dela racionalno u skladu sa svojim interesima, koji pak mogu varirati u zavisnosti od promena spoljnih okolnosti. Recimo, država deluje štiteći pretpostavljene interese nacije čija je to država, a da bi to mogla da čini, mora biti organizovana na određen i unapred dat, skoro "prirodan" način, primeren upravo toj naciji i njenim osobinama. Nacija se shvata kao jedan veliki kolektivni organizam. Primer takvog shvatanja nalazimo kod nas u ideologiji organizacija kao što su "Dveri", "Obraz" i slične.

Po drugom shvatanju, identitet se sastoji od više činilaca koji zajednički konstituišu određenog aktera. Najpoznatiji primeri su Hjumova rasprava o ličnom identitetu i pluralistički pojam države. Pretpostavlja se da je svaki akter zbir više različitih elemenata, ali da su ti elementi date veličine. Oni svi ukupno, ili u nekom naizmeničnom odnosu, određuju interese pojedinog aktera i ograničavaju njegovu sposobnost racionalnog delovanja. Najbliži tom načinu shvatanja su kod nas oni koji zastupaju ideju "srpske sabornosti", koji priznaju da postoje razlike unutar "korpusa srpskog naroda", ali ujedno smatraju da su interesi celine – onako kako ih oni shvataju – nadindividualne i nadgrupne pojave, te da se do tih interesa može doći kroz "sabornost".

I jedno i drugo shvatanje se temelje više na teorijskim nego empirijskim postavkama i

njihova suštinska odlika je statičnost identiteta, ili bar nepromenljivost samorazumevanja jednog identiteta. I u jednom i u drugom shvatanju se traga za jednim elementom ili nekoliko njih koji čine suštinu datog identiteta, "karakterističnom crtom", da pozajmim termin iz biografskog metoda nauke o književnosti, kao što su na primer "junaštvo", "čojstvo", "hiljaduletna kultura", "spremnost na žrtvovanje" itd. Zato je etnopsihologija omiljena grana nauke u tim krugovima i njoj se daje prednost u odnosu na, recimo, socijalnu antropologiju koja vidi i natkolektivne pojave, a stereotipi o drugima i sebi postaju univerzalno sredstvo objašnjavanja svih pojava. Onaj koji želi da se upozna sa tim shvatanjima može da pogleda "Šovinističku farsu" - ona je kvintesencija naše kvazinauke. Takvi elementi se ponekad traže i van psihologije, pa je tako jednom prilikom Šime Đodan tvrdio da je posebna odlika Hrvata to što imaju tamburu. Međutim, ne treba potcenjivati snagu tih shvatanja; zbog njih već dva stoleća osiromašeni radnik i seoski proleter voljno odlaze u ratove da ubijaju i budu ubijani, kako bi oni zbog koji su osiromašili mogli i dalje da budu bogati.

Tek se sa radovima Hegela i Marksa pokreće empirijsko pitanje načina na koji nastaje identitet. Pojedini akteri i njihovi identiteti nisu dati od samog početka, već se stvaraju kroz interakcije. Jedan identitet nastaje tek onda kad ga prihvate drugi identiteti u nastanku, dok se i sami oblikuju kao jedinstvene pripadnosti. Naime, identitet uvek znači povlačenje granice jednog identiteta u odnosu na drugi. Ključ razumevanja jedne pripadnosti je u tome da shvatimo kako pojedini akteri sami sebe opisuju u odnosu prema drugim učesnicima. Pošto se ti samoopisi oblikuju kroz interakciju, oni se vremenom nužno menjaju i dobijaju nove oblike.

U politikologiji – a mi ovde u suštini govorimo o političkom problemu shvatanja identiteta – takvo dinamičko shvatanje identiteta se koristi kada se objašnjava kako kolektivni akteri – nacije, države – nastaju i menjaju se kroz interakcije tokom dužeg vremena. Taj proces je konfliktan, a sukobi na političkom planu pre se javljaju u obostranim nastojanjima za posebnošću i priznanjem nego iz čisto sigurnosnopolitičkih i ekonomskih motiva. Sukob oko bošnjačkog, crnogorskog, hrvatskog i srpskog identiteta ima sve odlike sukoba oko posebnosti i priznanja te posebnosti. Tek se na dubinskom planu, izvan sfere identiteta, uočavaju pokretačke sile mnogostrane modernizacije tih kolektiviteta i sukoba oko preraspodele političke moći, koja je u početku sukoba davala, a i još daje, ekonomsku moć.

Promenljivi identitet

Većina onih koji amaterski razmišljaju o identitetu sam pojam vezuju za način na koji savremeni čovek doživljava samoga sebe i druge "kao iste" i tokom vremena i u različitim okolnostima. To je tipično za rana moderna društva u kojima se prelamaju dve tendencije. S jedne strane se odvija proces stvaranje nacija i njenog identiteta – samobitnosti, ili bića srpskog naroda, kako se to ovde danas naziva – kao projekat odozgo, u kome politička elita jedne već nastale države, a uz pomoć dela intelektualne elite, teži da od različitih regionalnih i lokalnih kolektiviteta stvori jedan nacionalni identitet i u njega uključi sve one koji se ikako mogu uključiti. Tako su, na primer, i Fihte i D'Azenjo videli stvaranje nemačke, odnosno italijanske nacije kao fazu koja sledi nakon stvaranja nemačke, odnosno italijanske države, a ne obratno. Takav se proces

danas odvija i u SAD, gde se stvaranjem kulta države i izjednačavanjem nacije i države pokušava stvoriti nacija od još heterogenijeg stanovništva nego kod nas, pa se zbog neuspeha projekta "lonca za topljenje", u kome bi se svi pretopili u Amerikance, on pretvara u projekat "činije za salatu", u kojoj su svi ono što jesu, ali su Amerikanci, kao što je i salata to što jeste samo zato što se sastoji od različitih sastojaka. S druge strane se nalazi mnoštvo lokalnih i eventualno regionalnih identiteta koji sebe doživljavaju i opisiju kao potpuno homogene, dakle konstantne u prostoru i vremenu. Te dve međusobno potiruće tendencije se ipak ujedinjuju tako što se svakom lokalnom identitetu daje pravo da utvrdi svoju veću "sprskost" od onih drugih, ne poričući im njihovu manju "srpskost". Zato se istovremeno mogu "nadsrbljavati" oni koji su poreklom sa Pala, iz Krajine i Šumadije, ali tvoriti zajednički identitet prema Beogradu, koji je za svaki seoski i patrijarhalni identitet (i mentalitet) primer "izrođenog" i "izvitoperenog" srpstva (i srpskog jezika), jer je rezultat mešanja i uticaja sa strane na koje su lokalni identiteti otporni.

U tom procesu, da se poslužim pojmovima Erika Eriksona, identitet se ne vezuje za lični identitet, to jest način na koji nas drugi posmatraju i tumače povlačeći granicu prema sebi, pa ni za ego-identitet kao mogućnost da zadržimo unutaraju povezanost i kontinuitet, već za datost i nepromenljivost individualnog i kolektivnog identiteta od-pamtiveka, identiteta shvaćenog kao "srpska duhovna vertikalala". Modernizacija društva potire upravo tu pretpostavljenu duhovnu vertikalalu koja može da se očuva samo u izolovanim seoskim planinskim sredinama (poznati "brđanski" mentalitet), naravno, ako ona uopšte postoji, jer dosad nije dokazana ničim, sem pukim tvrdnjama i vezivanjem za uglavnom pogrešno shvaćeno pravoslavlje. Srbi iz vremena Prvog srpskog ustanka i današnji urbani Srba, u celini posmatrano, ne dele čak ni isti jezik, sem dela njegovog osnovnog fonda reči.

U sociologiji i socijalnoj psihologiji, nasuprot takvim shvatanjima, i egzistencijalistički i konstruktivistički pojam identiteta vezuju se za socijalizaciju i dijalektiku između pojedinca i društva. Identitet nije jedinstven, već raslojen i mnogostran, i zavisi od mnogo činilaca. Zbog toga je teško utvrditi hijerarhiju identiteta.

U načelu možemo govoriti o ličnom i grupnom identitetu kao definiciji samoga sebe i za taj identitet nisu potrebni nikakvi drugi činiooci: jedan pojedinac ili jedna grupa jesu ono što smatraju da jesu, sem ukoliko nisu naterani da to smatraju, što nije redak slučaj (na primer Romi često prihvataju "spoljni" identitet većinske grupe da bi preživeli u njoj, a zadržavaju svoj "unutrašnji" romski identitet). To je ujedno i jedini nesporni identitet. Da se vratim na jednu moju polemiku oko identiteta vođenu u «Vremenu»: Srbin je svako ko se tako oseća i niko mu niti može osporiti to osećanje, niti sme propisati bilo kakve određene osobine koje mora posedovati da bi bio Srbin. Lični identitet se ne stvara po načelu kuvarskog recepta u kome se uzme ovoliko ovog i onoliko onog, pa se to pirjanjenjem u prigodnom socijalizacionom sosu pretvori u, recimo, nacionalni identitet.

Međutim, mi možemo govoriti i o pripisanom identitetu, za koji je bitno kako nas drugi određuju. Svi identiteti se odvijaju kao povlačenje granica, jer dva identiteta postoje samo ako ima bar jedna "differentia specifica" po kojoj se razlikuju. Ali to nije tako

jednostavno, jer zavisi od rastojanja: za stanovnike Vračara, ja sam starograđanin, za Nišlije Beograđanin, za Vojvođane Srbijanac, za Makedonce Srbin, za većinu nekadašnjih stranaca sam bio samo Jugosloven, za Skandinavce sam Balkanac ili Južnoevropljanin, za Azijce Evropljanin, za crnce belac, za budiste hrišćanin, za birokrate iz EU stanovnik zapadnog Balkana ili jugoistočne Evrope, i tako unedogled. I ne samo da lako mogu da skliznem iz jedne kategorije u drugu, već svaka opštija kategorija (svaki hiperonim, kako bismo to mi lingvisti rekli), uvršćuje u sebe sve veći broj užih kategorija (hiponima), jer, recimo, jedan Vračarac, sem što je stanovnik beogradske opštine Vračar, može biti i bilo šta drugo.

Konačno, imamo i niz drugih aspekata koji tvore podidentitete: starost, pol, moda, stil života, obrazovanje, zanimanje, klasa, rasa, politička shvatanja... Svi ti podidentiteti modifikuju one prethodne, a neretko ih i prekoračuju. U različitim ulogama u kojima se nalazimo - tokom ne ukupnog života, nego jednog jedinog dana – imamo različite identitete koji mogu nadjačati onaj koji smatramo primarnim, na primer nacionalni identitet. Čak i kada jedan lekar i jedan seljak, kao, na primer, članovi SRS (Srpske radikalne stranke), dele isti nacionalni i politički identitet, oni će se ponašati različito u skladu sa svojim objektivnim profesionalnim interesima i obojica će se u nekoj kriznoj situaciji pre okrenuti svojoj profesionalnoj grupi zbog profesionalnog interesa, nego jedan drugome po liniji političkog interesa (mada će i tada tražiti sebi politički najsirodnije). Savršen primer tog prekoračenja identiteta vidimo u poslovanju kriminalnih grupa koje ne pate od etničke sentimentalnosti.

Tvrditi da postoje određena doslednost ili povezanost u ponašanju, shvatanjima i željama pojedinaca i grupa tokom vremena jeste opravdano, ali tvrditi da su zbog toga ti pojedinci i te grupe stabilne pojave, predstavlja suviše determinističko i kruto shvatanje. Identitet se segmentira, a ti segmenti se kombinuju i rekombinuju tokom vremena. Zato je često lakše reći šta neko nije, nego šta neko jeste, ali i tada samo dok se operiše u istoj ravni definisanja. Pravoslavna vera može da razgraniči jednog govornika srpskohrvatskog jezika slovenskog porekla samo u odnosu na govornika tog istog jezika, isto tako slovenskog porekla, koji je recimo musliman, ali ne može da ga razgraniči u odnosu na jednog Bugarina, jer je u tom slučaju pravoslavna vera irelevantan segment identiteta. To se u zapadnim imigracionim zemljama savršeno vidi po nemogućnosti jasne definicije useljenika (stranih radnika), koje, bar kada je reč o drugoj i trećoj generaciji, često jedino boja kože razlikuje od autohtonog stanovništva. Identitet je i ono što pojedinac i grupa jesu i ono što nisu, sve zavisi od toga prema kom drugom pojedincu ili drugoj grupi se povlači demarkaciona linija. Novi kod onih koji su dugo delili istu teritoriju uvek prekoračuje niz elemenata; narodi su na Balkanu živeli i žive jedni sa drugima, jedni pored drugih i jedni protiv drugih, pa zato i dele niz elemenata preko granica koje ih razdvajaju.

Identitet se stvara kroz kontrast, a to kontrastiranje povlači za sobom sve vidove reakcije, od segregacije do integracije, od akulturacije do interkulturalnosti, od asimilacija do mešanja kultura. Taj proces teče oduvek, ali se danas drastično ubrzava, pre svega zbog globalizacije, koja snažno utiče na identitet, brisanjem nekih i stvaranjem novih razlika. Na primer, informaciona tehnologija je oslabila ili ukinula mnoge granice (ista se pank-muzika sluša na istim uređajima diljem sveta), ali je stvorila i čitave potkulture

preko tih bivših granica (na svetu ima verovatno mnogo više "pankera" nego što ima Srba) i povukla nove granice unutar bivših manje-više homogenih zajednica (jedina stvar koja zasigurno povezuje mlade Srbe koji slušaju pank-muziku i mlade Srbe koji slušaju neo-folk muziku jeste jezik).

Učesnici u raspravi

Zašto se tako malo te višeznačnosti identiteta vidi u našim raspravama? Prvo treba postaviti pitanje ko kod nas raspravlja o identitetu. Oni koji o tome govore dele se u tri grupe: oni koji znaju, ali koje retko ko sluša; oni koji ne znaju, a njih su pune rubrike sa pismima čitalaca i feljtoni; i najzad, oni koji neće da znaju, kakvih je najviše u akademskim i crkvenim krugovima. Druge dve grupe prevlađuju u raspravama. Njima je već i sama ideja o Balkanu kao području prožimanja i, uslovno rečeno, organske multikulturalnosti strana, oni – iz neznanja, ili odbrane ličnih interesa – odbijaju čak i da slušaju o tome. Za njih su besmislena i sama pitanja šta je nacionalni identitet (onaj o kome se najradije izjašnjavaju), šta ga stvara i kako se on menja, jer on postoji odvajkada, nepromenljiv je i ima svoje stalne sastojke. Zato su naše javne rasprave o identitetu uglavnom jalove. Cilj i nije da se odredi identitet, već da se pretpostavljeni, ili konstruisani, identitet upotrebi kao sredstvo za postizanje ciljeva van njega.

Prvi cilj je komercijalizacija. Za vreme bombardovanja otvoren je jedan novi disko-klub, uređen u pravom američkom stilu, ali na rečima pun "srpskog bića". Na izgled nespojivo, ali spojivo upravo zato što nijedan identitet, pa ni nacionalni, nije homogena celina. Naprotiv, proces komponovanja, dekomponovanja i ponovnog komponovanja omogućava spajanje i onoga što je samo malo pre tog vremena delovalo kao nemoguće. Zato se srpski nacionalni identitet, da se i dalje držim samo njega kao osnovnog primera, sasvim lepo može komercijalizovati, što se vidi u veoma razgranatoj prodaji stvarnih i izmišljenih srpskih simbola iz prošlosti i sadašnjosti.

Drugi cilj je politizacija identiteta. Opredeljenje za određeni identitet je ujedno opredeljenje za određenu politiku, a utvrđeni srpski identitet – i bilo koji drugi identitet na Balkanu – po pravilu jeste sredstvo obračuna sa političkim protivnicima. Ako ne prihvataš našu definiciju identiteta, ti si izrod i izdajnik. Kada se u obrazovanje unese nastojanje da se pomoću njega stvara određeni identitet, onda i samo obrazovanje prestaje da ima cilj unutar sebe, već se njegov cilj izmešta u sferu politike.

Treći cilj je karijera. Bavljenje utvrđivanjem stvarnog srpskog identiteta jedan je od najkraćih puteva do određenih položaja u društvu – akademija nauka, udruženja, direktorskih mesta u kulturnim institucijama itd.

Zbog toga – i mnogo čega drugog – istorijski i kulturni identitet, o kojima se ovde mnogo raspravlja, predstavljaju istoriju bez istorije i kulturu bez kulture: koliko god se govorilo o istoriji, ne postoji svest o njoj, a ponajmanje o uzročno-posledičnim odnosima u njoj, jer se sav njen smisao iscrpljuje u njenoj dnevno-političkoj upotrebi. Tako se i identitet gubi i pretvara u sredstvo bacanja prašine u oči. Najkraće rečeno, nije važno što je neko nepismen, nego to što je nepismen na srpskom jeziku i ćirilici (ili hrvatskom jeziku i latinici) i što je ubeđen da je to pravi srpski (ili hrvatski) neiskvareni

identitet. U Hrvatskoj je to dobilo svojevrsnu formulaciju: "Nikada više srpska ruka u hrvatskom džepu". Iz toga se da zaključiti da je prava sreća za hrvatski identitet da u hrvatski džep zavlache ruke samo hrvatski lopovi, a to pretpostavlja etničku ne-sentimentalnost kriminalaca, koju jedinstven nacionalni identitet po definiciji isključuje.

Priča o pravom identitetu će početi tek onda kad se ova prethodna završi, odnosno kad srpski iseljenici, trajno nastanjeni u Sidneju ili Amsterdamu, budu prestali da pišu pisma čitalaca koja uvek negde sadrže rečenicu: "Kakvi smo mi to Srbi narod kada"...

Autor je profesor Filološkog fakulteta u Beogradu.

U POTRAZI ZA NOVIM IDENTITETOM

Živorad Kovačević

Ako identitet shvatimo kao skup bihevioralnih i ličnih karakteristika po kojima se individua prepoznaje kao pripadnik kakve grupe, do krize identiteta, odnosno stanja dezorijentacije i nesigurnosti i potrebe preispitivanja i redefinisanja sebe u odnosu na dotadašnju identifikaciju sa grupom/grupama ili postulatima, može doći u raznim periodima čovekovog razvoja. Ipak, takve krize nastaju najčešće, odnosno najmasovnije kada dođe do brze i drastične promene spoljnih okolnosti i do rastakanja i razaranja dotle manje-više opšteprihvaćenih vrednosti. U tom radikalno promenjenom ambijentu individua se oseća izgubljeno, frustrirano i zbunjeno, bez jasnih orijentira i čvrstih oslonaca. Tada i najlakše podleže agresivnim uticajima vladajuće ideologije i politike i medijske propagande. Ako u tome aktivno i elokventno učestvuju oni koji su za veliki broj ljudi intelektualni i/ili moralni autoriteti, jedinka lako postane žrtva preovlađujuće klime u društvu.

To je istovremeno i proces *sopstvenog izbora* novih ili dominantnih identiteta i proces njihovog nametanja. U prvom slučaju, izgubljeni i nemoćni pojedinac, "jedna slamka među vihorovi", sklanja se svesno ili nesvesno u pribežište koje mu nudi kakav moćni identitet – nacija ili vera najčešće. To je i ranije bio deo njegovog identiteta, ali ne tako preovlađujuće i isključujuće. Mnoge od ranijih identiteta su mu okolnosti i vođe oduzeli – pripadnost zavičaju ili gradu, odakle su ga oterali, ili su ih iznutra izmenili do neprepoznavanja, pripadnost široj zajednici, u našem slučaju Jugoslaviji koja je u krvi razorena i anatemisana, pripadnost ideologiji, koja je sama obesmislila, predanost profesiji i službi, krugu istomišljenika, omiljenom klubu ili kafanskom društvu, što je sve jednostavno izgubilo privlačnost i smisao.

Drugi slučaj je *nametanje* dominantnog identiteta, stvaranje takve psihološke atmosfere u kojoj smo svi jedno i sve drugo je manje važno i remetilačko. To je svesno reduciranje identitetskog bogatstva i raznolikosti na jednu pripadnost, u funkciji jedne ideje odnosno misije. To se masovno i drastično desilo tokom raspada Jugoslavije i međusobnih ratova dotadašnjih pripadnika iste zajednice. Osnovne podele nisu više na dobre i zle, na glupe i pametne, na čestite i kriminalce, na odrasle i decu, već na Srbe, Hrvate, Muslimane i Albance. Tada dolazi do pojave onečovečenja, odnosno do indulgencije zločina u ime nacionalne misije ili projekta. Kad u normalnim okolnostima neko ubije sina vašeg suseda, vama nije važno to što je i on Srbin, to vam zapravo ništa ne znači: on je za vas

naprosto zlikovac, nečovek, neko koga treba da stigne duga ruka pravde. Ali, kad se pređe na teren naših nesrećnih sukoba, onda je odjednom važno *ko* je to učinio i isti zločinac doživljava metamorfozu i postaje borac za prava i slobodu nacije, ili pravedni osvjetnik za zla koja su učinjena "njegovom narodu". Pri tom, nije važno to što oni koji stradaju najčešće nemaju nikakve veze sa stradanjem njegovih sunarodnika. Neka plate to što pripadaju narodu-neprijatelju! O tome Enver Šuliman kaže: "Zločini (u ratu) su često motivisani mogućnošću reduciranja žrtvine ljudskosti. Jedan od načina reduciranja žrtvine ljudskosti je kategorizacija ljudi prema nacionalnoj, etničkoj ili verskoj pripadnosti, a zatim njihovo poistovećivanje sa četnicima, ustašama, Turcima, Šiptarima. Ako uzmemo u obzir kakav status ove "grupe" imaju u svesti naroda, može se razumeti uspeh strategije koju su koristili nacionalisti svih vrsta, a koja je išla za tim da "oni" (četnici, ustaše, Turci i Šiptari) nisu jednako vredni kao drugi ljudi i kao takve ih je *potrebno i dozvoljeno* eliminisati/istrebiti/potamaniti." (*Teško pomirenje - znakovi pored puta*).

U službi te redukcije su i mitovi i istorijski fasifikati. U knjizi pod karakterističnim naslovom "Srbija: istorija iza imena" Stevan K. Pavlović ukazuje na namerno stvaran privid o takoreći neprekinutom trajanju iste Srbije, od velikih župana i Nemanjića do današnjih dana, iako su se mnoge Srbije na različitim teritorijama smenjivale, a Srbi živeli u različitim državama, kao i danas. Ta zagledanost u prošlost, kao najvažnija inspiracija za budućnost, nije samo naša specijalnost. Poznati francuski historičar Fransoa Bedarid je u svom poslednjem eseju pred smrt izrazio veliku bojazan da Francuska na kraju veka postaje društvo opterećeno prošlošću, sa tendencijom da zaboravlja probleme sadašnjosti, kome nedostaje vera u budućnost. Kod nas je to stanje još raširenije i destruktivno utiče na oblikovanje našeg novog identiteta. Nazire se, doduše, jedan novi mit, evropski mit, iako nejasnih obrisa – u njemu su izmešani i pragmatična želja da se pridružimo Evropskoj uniji, i osećanje pripadnosti zapadnoj civilizaciji i evropskoj kulturi, i okrenutost modernosti. Svejedno što je nedovoljno artikulisan, taj novi mit (ako se ne varam, tako je u jednom intervjuu rekao Mileta Prodanović) poželjan je, jer je, za razliku od vladajućih mitova, okrenut ne prošlosti, već budućnosti.

To što je takoreći neupitna – iako pretežno verbalna i načelna, strateška – opredeljenost države i društva pridruživanju evropskoj porodici ujedinjenih država i naroda može biti arhimedijanska tačka oslonca za revalorizaciju postojećih mitova i izgradnju novih identiteta, koji neće isključiti postojeće. Tri momenta ovaj proces olakšavaju. Prvi, to je saznanje da prvi put u svojoj istoriji sve zemlje Balkana imaju istovetni strateški cilj i istu političku orijentaciju – da se pridruže evropskim integracijama. Drugi, takođe prvi put u istoriji, saznanje da nijedna zemlja Evrope nema posebne aspiracije prema pojedinim zemljama na Balkanu, a ujedinjena Evropa ima potpuno konvergentan cilj sa zemljama ovog regiona, o čemu uverljivo svedoči njeno nedvosmisleno opredeljenje da evropska integracija neće biti završena dok joj se ne pridruže i zemlje evropskog Jugoistoka. Sve to nije mala stvar. Još samo pre deceniju ovde su bili svi protiv svih, dok je Evropa – zabavljena Mاستrihtom i impresionirana ujedinjenjem Nemačke – potcenila sukobe na Balkanu i razornu energiju instrumentalizovanog agresivnog nacionalizma i kasno i neuverljivo reagovala, čime je počesto više dolivala ulje na vatru, nego što je uspešno gasila požar.

Treći momenat, ne manje važan, ali još nedovoljno prisutan, jeste neophodnost normalizacije odnosa, ponovnog uspostavljanja međusobnog poverenja i saradnje među državama, društvima i stanovnicima Balkana, odnosno prihvatanje da integracija ne počinje u Briselu, već ovde kod kuće, u našem regionu. Ako su ove ocene makar približno tačne, to daje nadu da se u stanju normalnosti i nesputanosti slobodno mogu obnoviti pokidane komunikacije i ljudi osloboditi da tragaju za novim identitetima i da ih usvajaju, mada je do jače izraženog osećanja regionalnog identiteta još vrlo daleko. U svakom slučaju, ličnost je bogatija sa širom skalom i većom raznovrsnošću identiteta, čak i ako su oni u ponečemu međusobno protivrečni.

Svojevremeno sam prilog Spomenici posvećenoj Desimiru Tošiću naslovio sa: "Srbin, Jugosloven i Evropejac". I sam se tako osećam. Dabome, jugoslovenstvo mi je oduzeto, ali ne i osećanje pripadnosti jednom kulturnom prostoru, koji karakterišu i sličnosti i razlike. To nije jugonostalgija, jedna prilično pežorativna kvalifikacija, već potreba da imam svakovrsnu normalnu komunikaciju sa onima sa kojima imam toliko zajedničkog, od jezika i kulture do istorije, svejedno lepe ili ružne. Samo sulude okolnosti i pogrešne vođe mogle su da suprotstave dva druga identiteta – Srbin i Evropejac. U svakom gradiću u Srbiji postojao je hotel koji se zvao "(J)Evropa". Kad se ode u Muzej savremene umetnosti na Ušću, vidi se koliko su pre velikog rata srpski umetnici pratili kulturne tokove Evrope. Naši "blagodejanci" su prenosili duh evropske nauke i tehnike u ovu sredinu. Sve najbolje srpsko je uvek bilo i evropsko. Iskustvo najgrandioznijeg projekta u istoriji, evropskog ujedinjavanja, čija realizacija traje više od pola veka, uverljivo svedoči da nacionalni i evropski identitet nisu ni u raskoraku, a kamoli u sukobu. Osnovno geslo predloženog ustava Evrope jeste: "Ujedinjeni u različitosti". To je poželjna ideja vodilja i za Balkan i za našu državnu zajednicu.

Autor je predsednik Evropskog pokreta u Srbiji.

IDENTITET KAO OSNOVA TRANZICIJE

Svetlana Velmar-Janković

Tema našeg današnjeg razgovora, ovako iskazana, navodi nas na to da je, kao prvo, raščlanimo. To izgleda neophodno, jer se rečima "identitet" i "tranzicija" ponekad dodeljuju i nejasna značenja.

Pa, da pokušamo. Identitet je pojam koji podrazumeva osobenu istost, odnosno jedinstvenost onoga što je lično ili u pojedincu, ili u određenoj grupi ljudi, ili u nekoj većoj zajednici, narodu. Identitet određuje, obeležava tog pojedinca, tu grupu ili zajednicu, taj narod. Iz ovoga proizilazi da identitet, iako stalno, može biti i aktivno obeležje, podložno promeni.

Ako govorimo o identitetu veće zajednice ili naroda, onda možemo govoriti i o identitetu istorije, kulture, političkog ponašanja te zajednice, tog naroda. Zašto možemo? U arhivima policije se, kao što znamo, identitet pojedinca određuje otiskom linija sa prsta ili krvnim lancem DNK. U arhivima postojanja, identitet jedne veće zajednice, odnosno naroda, određuje se otiscima koji su ostavljali i ostavljaju istorija, kultura i političko ponašanje toga naroda.

U današnjem razgovoru nastojaću da se, ukratko, bavim srpskim kulturnim identitetom kao osnovom da bismo stigli do – evo i druge reči naše teme koju bi valjalo bliže odrediti – tranzicije. Nekad se govorilo – u mom detinjstvu sam to slušala – da je Lapovo tranzitna železnička stanica. U Lapovu su se ukrštali vozovi, pretovarivala se roba. Putnički vozovi su prolazili po utvrđenom redu, a roba je prebacivana, prelazila iz jednog teretnog voza u drugi, prema potrebi.

"Tranzicija" je reč koja podrazumeva i "prolaz" i "prelaz". U savremenom političkom rečniku podrazumeva proces prelaska iz načina života onog društva koje se nazivalo socijalističkim, a moralo se doživljavati i kao totalitarno, ka načinu života u društvima koja se nazivaju kapitalističkim, a mogu se doživljavati i kao društva oslobođena nadzora države. U našoj temi reč "tranzicija" ima, reklo bi se, pre svega ovo drugo značenje, što podrazumeva neprekidan niz promena u svim oblastima: u pravnom i ekonomskom uređenju države, kao i u nauci, kulturi i političkom ponašanju.

Ako zamislimo pojam kulturnog identiteta kao grafičku predstavu dva koncentrična kruga, onda bi unutrašnji krug mogao da označava ono što u kulturnom identitetu predstavljaju kulturno nasleđe iz prošlosti i živa kulturna tradicija, a spoljašnji ono što se, kao kulturni identitet, oblikuje u sadašnjosti. Odmah možemo primetiti da je unutrašnji krug mnogo jače ocrtan nego spoljni, i to je razumljivo. Kulturno nasleđe i živa tradicija (i jedno i drugo zahtevaju nova ispitivanja) taložili su se i oblikovali tokom decenija i stoleća, dok se kulturni identitet sadašnjeg vremena oblikuje tokom poslednjih petnaest godina u okolnostima velike društvene nesređenosti i ekonomskog propadanja, pa se pokazuje i kao nedovoljno određen i odrediv, gotovo fluidan. Iako između krugova svakako deluje i sila međudejstva, ne bi trebalo da nas čudi to što se, kao elementi kulture, u kulturni identitet upliću i elementi pseudokulture, među kojima kič u svim oblastima umetnosti nikako nije i najmanje opasan.

Opasnost je utoliko veća što sadašnje stanje u kulturi Srbije obeležava nepostojanje većine kulturnih institucija nastalih u vremenu posle Drugog svetskog rata, kada je država nastojala da izgradi specifičan oblik socijalističkog uređenja. Te institucije su se pokazale kao neočekivano krhke posle pada Berlinskog zida, dok je lestvica moralnih vrednosti, za vreme vladavine Slobodana Miloševića, konačno obrnuta naglavce. Kao najčvršći, ali i najpogubniji po kulturni identitet, pokazuju se ideološki činioци iz tog neposredno prošlog doba: autoritarni način mišljenja i sklonost da se misao "drugoga", ako je drukčija, različita od misli "prvog" sagovornika, proglašuje lažnom, neprijateljskom i izdajničkom. Kao što se uvek iznova uveravamo, na prvom mestu je jezik taj koji ove ideološke činioce neposredno otkriva, jer nas jezik, kao neodvojiv, bitan činilac kulturnog identiteta, uvodi u njegovu suštinu. Zato jezik kojim se u sadašnjem trenutku govori, kako onaj u politici, koji još uslovljava srpsko javno mnjenje u odumiranju, tako i u kulturi, i u takozvanim medijima, i među mladima – upozorava na drobljenje kulturnog identiteta nacije. Vreme je da se kaže i ovo: govor o zadacima nacije – a tu spada i govor o kulturnom identitetu – treba da isključuje svaki vid govora o nacionalizmu, odnosno da nacionalno nikako ne valja mešati sa nacionalističkim, što se često čini.

Uprkos svim ovim neprilikama u kojima nastaje, kulturni identitet je na poslednjem mestu u razmatranjima naših vodećih ljudi koji razmišljaju o osnovama procesa koji zovemo tranzicija. Stiče se utisak da se ispušta iz vida, kao da smo oslepele, da bez kulturnog identiteta kao osnove niti može uistinu da počne, niti da se odvija složeni proces tranzicije. Pravne i ekonomske norme mogu se i moraju usaglašavati tokom tog prelaska iz našeg voza u zakašnjenju na voz zemalja Evropske unije, sa normama koje vladaju u tim zemljama, ali kulturni identitet je ono što će naš vagon načiniti posebnim i prepoznatljivim u nizu drugih vagona u toj kompoziciji što odmiče ka budućnosti.

Dozvolite mi da, na kraju, navedem jedan primer o tome šta bi valjalo da se ne događa u državi koja se priprema za proces tranzicije.

U mesecu martu 2004, na Salonu knjiga u Parizu, zemlje istočne Evrope i Balkana koje će uskoro biti primljene u EU imale su svoje nacionalne štandove – a Republika Srbija ih nije imala, kao ni Državna Zajednica SCG. Svi zaposleni na nacionalnim štandovima

nastojali su da, na razne načine, okupe i privuku strane izdavače i novinare – Republika Srbija to nije mogla da radi, kao ni SCG, jer nisu imale ni gde, ni sa kim. Sve ambasade i kulturni centri bili su zauzeti brigom oko što boljeg predstavljanja domaće književnosti, osim, ako sam dobro obavještena, članova naše ambasade i našeg Kulturnog centra koji u to vreme najčešće nije primao posetioce.

Poslednji je čas da se briga o srpskom kulturnom identitetu prenese na one koji žele i umeju da brinu o nacionalnoj kulturi odnosno o identitetu te kulture.

Autor je književnica iz Beograda.

POTRAGA ZA IDENTITETOM KAO SVETSKI PROBLEM

Mihajlo Mihajlov

Čini mi se da su osnovne teme našeg Okruglog stola u izvesnom smislu nezasluženo sužene. Sužene stoga što su previše lokalizovane, geografski i istorijski, na Srbiju i Crnu Goru, kao da su problemi identiteta u tranziciji upravo balkanski i da proističu iz specifikacije i istorije ovog našeg područja.

Naravno, nemoguće je negirati da lokalni i nacionalni kolorit daje određene specifične crte istorijskim procesima, ali, generalno uzevši, niti jedan istorijski period u poslednja dva-tri veka nije bio određen, ne samo ovde na Balkanu, već i u celom svetu, od strane lokalnih kulturnih i istorijskih nacionalnih osobenosti bilo kojeg naroda ili državne zajednice.

Očito je da postoje vektori sila koje usmeravaju istoriju sada već skoro cele naše planete, bez ikakvih obzira na lokalna istorijska nasleđa i kulturne tradicije. Počevši od protestantske reformacije, zajedničke sile razvoja možemo pratiti u okviru većeg dela Evrope. Od velike Francuske revolucije, zajednički razvoj prati se u okviru cele Evrope, Amerike i polovine Azije. Od početka Prvog svetskog rata, pa naovamo – već je celi svet obuhvaćen moćnim nadnacionalnim silama koje pokreću istoriju.

Nema ničega specifično ruskog, srpskog, kineskog, albanskog ili kambodžanskog u društvima nastalim nakon što su komunisti osvojili vlast u tim zemljama i nad tim narodima. Isto se može kazati i za narode, kulture i države koji su potpali pod vlast fašista ili nacista. Iako je proces tranzicije kod ovih naroda bio vezan za poraz u ratu, okupaciju i ogromna razaranja – kod naroda koji su preživeli komunističku epohu kao da je tranzicija nešto manje krvava i tragična, mada su njene crte skoro identične od Baltika do Kineskog mora. Ta činjenica se malo uočava zbog nekih, na prvi pogled, spektakularnih razloga: mirni razlaz nekih državnih zajednica i krvavi balkanski raspad drugih. Međutim, dublja analiza pokazuje da se radi samo o intenzitetu raspada do tada dominantnog tipa društva i kulture. U principu – proces je identičan u bivšem Sovjetskom Savezu, istočnoj Evropi i kod nas na Balkanu.

I taj proces je potpuno ispravno okarakterisan kao kriza identiteta. Upravo o tome se i radi, ali ni u kom slučaju samo kod nas na Balkanu. Kriza identiteta je danas svetski problem, koji paradoksalno zahvata čak i narode i kulture koji su se čitav vek suprotstavljali i fašističkom i komunističkom totalitarizmu, te upravo u borbi za odbranu slobodnog društva nalazili svoj identitet. Danas je autohtonom identitetu i u tim zemljama došao kraj. Potraga za identitetom je zato sveopšta.

Međutim, upravo zato je nemoguće pronaći bilo kakav identitet u lokalnim nacionalnim, istorijskim i kulturnim okvirima.

Mnogo je gorkih reči izrečeno o regresivnim tendencijama zamene komunističke pseudoreligiozne vere povratkom ka nacionalističkim i patrijarhalnim vrednostima. Taj proces je nemoguće izbeći sve dok se na svetskoj sceni ne pojavi novi, globalni, opštečovečanski samorazumljivi identitet, to jest – planetarna svest. Duhovna ideja koja će predstavljati otkrovenje, kako za učesnike postkomunističke tranzicije, tako i za društva koja su se celi 20. vek suprotstavljala totalitarizmu. Identitet je samo druga reč za otkrivanje smisla čovekovog života na Zemlji.

Posle raspada srednjovekovne hrišćanske Evrope, proces traženja identiteta je proticao veoma slično kao ovaj današnji. Verski ratovi i rađanje modernog nacionalizma krunisani su neverovatnim napretkom nauke i tehnike, te svetskim ratovima. Pa ipak, pojavio se novi opštečovečanski identitet – nažalost pseudo-identitet svetskog Komunističkog pokreta. Međutim, sama ta činjenica daje nadu da će se u budućnosti pojaviti autentični, a ne pseudoidentitet. Možda je sadašnje odsustvo takvog identiteta najtragičnije ovde na Balkanu, gde su koncentrisane sve moguće krizne tačke današnjeg sveta. Ali, to samo znači, da rešavajući naše probleme – hteli to mi ili ne – rešavamo probleme čitavog čovečanstva.

Autor je prevodilac sa ruskog i publicista.

CENA MUDROSTI LOKALNIH ŠERETA

Mileta Prodanović

Šta bi to zaista mogao da bude identitet naroda koji naseljava prostore središnjeg Balkana? I to posle čitave decenije upornih pokušaja da se, putem propagande, konstruiše obavezujući identitet za sve i borbe da se po svaku cenu otkloni i pomisao na mogućnost da tih identiteta bude više, da oni paralelno postoje i tek u toj celini daju nekakav duh mesta. Po svemu što se u nekoliko snažnih propagandnih talasa iskristalisalo – a nije nevažno napomenuti da u ovim trenucima započinje još jedan od tih periodičnih talasa "uterivanja poželjnog identiteta" – prosečan Srbin, ako baš hoće da bude Srbin, nije morao po svaku cenu biti pismen, ali je obavezno morao voleti ćirilicu; nije morao poznavati i poštovati Božje zapovesti, ali je morao voleti lik i delo Nikolaja Velimirovića...

Ljudi koji se kritički postavljaju prema svim tim fatalnim pojednostavljenjima često, međutim, gube iz vida to da stereotipi ne dolaze samo i jedino iz mitske, nacionalističke sfere. Zaboravljaju da je zaslepljujući nacionalizam često posledica, da je izveden i podstaknut iz sebičnih političkih ciljeva. Zanimljivo se analiziranje humusa na kojem niče ta biljka laži sa otrovnim plodovima. Previđa se, na primer, da je jedan od elemenata neuhvatljive kategorije "identiteta" podjednako neuhvatljiva kategorija "mentaliteta". Mentalitet se, kao i identitet, uostalom, formira u dugom nizu godina. Ono što je, bez sumnje, formiralo mentalitet naroda koji su početkom devedesetih tako orno krenuli jedni na druge, bio je relativno dug život u najsavršenijem društvenom uređenju koje je postojalo otkad je sveta i veka. A to uređenje može se nazvati "dužnički socijalizam". Dobro naplativši tampon poziciju između dva bloka druge polovine 20. veka, Tito je uspeo da ostane jedan od malobrojnih vladalaca ovih prostora koji je u prošlom veku umro u bolničkom krevetu i na vlasti. Krediti koji su se zbog inflacije otplaćivali kutijom šibica i maksima koja je glasila: "Ma koliko me malo platili, ja mogu da radim još manje" urezali su se duboko u svest bivših Jugoslovena. To vreme u kojem se veselo nazdravljalo na račun dece i unuka stvorilo je kod ljudi mit o snalažljivosti "našeg čoveka", uverenje da su oni koji rade u najmanju ruku budale, uverenje da je baš u svemu moguće pronaći prečicu, da je moguće zafrknuti istoriju i da smo mi "kao narod" posebno nadareni za takve poduhvate.

Ni elite, ma kakve one bile i ma koga u njih svrstavali, nisu ostale imune na te izazove. U našim elitama ozbiljan, studiozan rad bio je pre izuzetak nego pravilo i najveći deo onih koji postavljaju vrednosne parametre bio je obeležen onim što je Stanislav Vinaver još davno nazvao "mudrost lokalnih šereta". Elite koje su se formirale u socijalizmu su marginalizovale itekako postojeće evropske dimenzije naše kulture u korist narodnjačkog. Nosioi te koncepcije su uglavnom bili ljudi koji nisu poznavali svet izvan doline u kojoj su rođeni i koji su stoga bili uvereni da je taj svet u našoj dolini jedini autentičan, bolji od drugih, a da je sve izvan te doline neprijateljsko, bezvredno i opasno po "narodnu dušu". To dalje podrazumeva potpuno odsustvo svesti o sopstvenim dimenzijama, značaju, mogućnostima, ulozi u svetskoj istoriji...

Pogrešno i duboko ukorenjeno uverenje o izuzetnosti navelo je široke narodne mase i elite, kako kod Srba, tako i kod većine naroda koji su delili zajedničku kuću nazvanu Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija, da stalno misle kako neko treba da im plaća rentu samo zbog toga što postoje. Tek te dve premise, život u nekoj vrsti Zemlje Dembelije i nizak opšti nivo elita, stvorili su pogodno tle za bujanje propagande Miloševićevog režima. Ksenofobija, autizam, teorije zavere i propadanje u sveopšti kič samo su ispoljavanja tih premisa. Kulturni kal i glib Miloševićevog vremena nije, dakle, pao s neba. On je, naprotiv, potpuno ispunjenje platforme koju je postavila partijsko-čaršijska, narodnjačka elita predvođena Dobricom Ćosićem.

Oni koji su na balkanskim prostorima prvi shvatili da je Berlinski zid pao i da više nema prostora za dvostruku rentu - prvi su i uhvatili korak sa savremenim civilizovanim svetom. Nasuprot uverenjima koja su tokom čitavog 20. veka, a u njegovoj drugoj polovini posebno, određivali sistem kulturnih vrednosti, stoji činjenica da naša kultura nije – i nikada u svojoj dugoj prošlosti nije bila – kultura ekskluzivizma, kultura autizma, nego, naprotiv, kultura prožimanja. Tek u toj kulturi prožimanja koja neće zapostaviti ni ono lokalno, možemo iskoristiti komparativne prednosti pozicije, balkanske, srednjoevropske, mediteranske, koje god...

Naravno da postavljanje paralela sa ličnostima i horizontima davnih vremena nosi sa sobom velike opasnosti. Tim pre što je baš to bila specijalnost pojednostavljujućih strategija državne retorike u periodu koji je za nama. Linearno prenošenje dalekih epoha u našu dobra je podloga za manipulacije najrazličitijih vrsta, naročito tradicionalno neobrazovanim narodom i uslužnim intelektualcima opšteg profila, koji su svoj potencijal dokazali u čuvenoj "Politikinoj" rubrici "Odjeci i reagovanja".

Ali, uprkos svim nabrojanim opasnostima, možda je trenutak da se setimo dve ličnosti koje su odredile sudbinu ne samo naše kulture, nego i u velikoj meri i države u ključnim trenucima davne i nešto novije istorije srpskoga naroda. Te dve ličnosti su Sveti Sava i Dositej Obradović. I u njihovo vreme neki je poredak bio "novi svetski poredak", i u njihovo vreme je postojala sveopšta "tranzicija". Jedino što se nisu tako nazivali. I jedan i drugi spadali su u ljude koji su posedovali gotovo sva tada dostupna znanja i vrlo su dobro razumevali zakonitosti i jezike onoga što bi se današnjim jezikom nazvalo "šira međunarodna zajednica". Bez straha od "velikog sveta", sa jasnom procenom okolnosti i mesta sopstvenoga naroda, oni su bez ratova i oružja otvorili prostore na kojima živimo i

danas, mnogo vekova kasnije. To što je prvi od njih dvojice danas sveden na jednodimenzionalni bedž, a drugi na granici da bude ekskomuniciran i prognan iz memorije naroda, valjda kao "mondijalista" – sasvim je druga tema o kojoj treba razmišljati.

I kraj drugog milenijuma je po mnogo čemu bio preloman period svetske istorije, pogotovo za zemlje nekadašnjeg Istočnog bloka. Ako uporedimo onoga koji je pri kraju 20. veka proglašen za duhovnog vođu naroda, zajedno sa Svetim Savom i Dositejem, prvo što će pasti u oči jeste da on, za razliku od njih, od završenih škola ima samo osnovnu i najverovatnije partijsku školu. Njegovo poznavanje ne samo stranih jezika, nego i jezika opštenja u savremenom svetu ne vredi spominjati. Procene koje su proglašavane za kompetentne bile su zasnovane na odavno nevažećim kominternovskim vizurama. Verovanje da je u tim parametrima moguće prepoznati strukturu sveta koji se ubrzano menja i u njemu pronaći mesto za sopstveni narod – više je nego naivno. Sumanuti projekti političara koji su za rezultat imali ono što dobro poznajemo i osećamo, projekti koji su moralni profil ovog naroda srozali na najnižu zamislivu tačku, odvijali su se pod kupolom takvog duhovnog vođstva, pod senkom jedne sveopšte nekompetentnosti. Zato je sasvim prirodno što su ti projekti imali ovakav ishod.

Možda i to treba prepoznati kao jedan od razloga što srpski narod ulazi u treći milenijum sasvim nespreman za izazove savremenog sveta, nespreman da se suoči sa teškoćama, bez jasne svesti da u svetu oslabljenog državnog suvereniteta kultura ostaje kao najvažniji, a možda i jedini zalog postojanja nacije. A baš on nesposoban je da se iščupa iz dugogodišnje zapuštenosti, iz opsednutosti ideologijom i života u snovima i naivnim fikcijama.

Autor je slikar i pisac, kao i redovni profesor Fakulteta likovnih umetnosti u Beogradu.

TUĐE I NAŠE

Nebojša Bradić

Velike narode ne brine misterija identiteta zbog toga što su oni potpuno sigurni u svoj identitet. Pojmovi pripadnosti ili nepripadnosti njima su strani, jer oni naprosto - pripadaju. Svestan sam odnosa koji Englez, Francuz ili Nemač imaju prema strancu iz manje nacije. Pogotovo ukoliko taj stranac dolazi sa brdovitog Balkana. Taj odnos sa predrasudom gotovo je stereotip. Dovoljno je da čitamo Šekspira ili Dikensa, pa da u njihovim delima pronađemo da je najbolje stranca držati u zatvorskoj ćeliji i pri tom baciti ključ. U političkim prilikama stvari su još očiglednije: ako je neki balkanski, a pogotovo srpski, političar na neki način postupao loše, to nije zato što je njegova procena bila manjkava, već zbog toga što je njegovo ponašanje tipično za njegovu naciju. S druge strane, kod malih naroda postoje strahovi od tuđeg. Oni su stalno pred izazovom istorijske zebnje da im se ne potre ugroženi identitet. Često se iz tog straha javlja otpor prema novom i autentičnom, kao i klima paranoidnog sumnjičenja i optuživanja.

U osvetljavanju sadašnje situacije postavlja se pitanje kako se dosad gledalo na to. Kako je nastala današnja situacija? Šta uopšte znači ta situacija? U kojim se aspektima ona pokazuje? Kako se danas u vremenu tranzicije odgovara na pitanja o identitetu?

Koreni optuživanja za tuđe duboki su i sežu daleko u prošlost. Čest je slučaj da tužitelji u jednom trenutku postanu tuženi u drugom. Opsesija tuđim u našoj kulturi počinje još podelom na "herderovce" i "šilerovce". Svoj doprinos tom problemu dao je i Vuk Karadžić, optužujući klasičare da su nakupci, da nose dušu tuđina. Oni mu nisu ostajali dužni, prebacujući mu iskorenjenost, a ta su prebacivanja prerasla u optužbe da je austrijski špijun. Vukov pamflet protiv Dositeja iz 1820. godine, a potom i njegov protest protiv ponovnog štampanja Dositejevih dela u Beogradu, u "Knjažeskoj tipografiji", jednim delom su protiv tuđeg koje je identifikovano u Dositejevom kosmopolitizmu.

Omladinski pokret sredine devetnaestog veka, kao i istaknutiji predstavnici romantizma u Srba izgrađivali su kult našeg i manihejskom logikom i dečačkim žarom žigosali

pošast tuđeg. Srpsko društvo deljeno je na one koji predstavljaju tuđinštinu i dekadenciju, "Carigradlije", "Švabe", "Parizlije" i idealne ljude "Srbende".

U 20. veku uticaji moderne evropske umetnosti često su proskribovani kao "opasni za srpsko narodno ime i srpski narodni jezik". Deo te strategije čuvanja umišljenog narodnog i autentičnog duha, protkane nitima paranoičnog osećanja koje svuda i u svemu prepoznaje tuđe i tuđina, predstavlja i Skerlićev nasrtaj na Disa, u kojem je Bodler izgledao kao prurušeni austrijski i turski špijun, a naši "bodlerovci" kao izdajnici zemlje. Ti prekršaji "zadiranja u tuđe" predstavljaju crnu hroniku naše kulturne istorije, na čijim stranama se ispisuju napadi na "skandinavstvujuću" Isidoru Sekulić, na Vaska Popu i Miodraga Pavlovića kojima je tuđe "udarilo u glavu" – prvom, francusko tuđe, drugom, englesko tuđe – i mnogi, mnogi drugi.

Pitanja našeg i tuđeg postavljaju se i u situacijama kada procesi tranzicije nude najrazličitije vidove identifikacije – nametnute i spontane. Šta u takvoj situaciji da rade oni koji u sebi nose i tuđe i naše kao deo sopstvenog kulturnog identiteta? Zaklinjati se u jedan od ta dva identiteta nužno prigušuje onaj drugi identitet. Kriza unosi konfuziju u celovitost identiteta. Na pitanje: "Ko ste vi?", jedan lik iz Bihnerove komedije "Leons i Lena" odgovara: "Zar ja to znam?", a zatim polako počinje da skida jednu masku za drugom, govoreći: "Jesam li ovo ja? Ili ovo? Verujte da me je strah, ovako bih mogao da se slistim do srži".

A gde se nalazi i šta je ta srž, taj tako traženi identitet? Ukoliko je odgovor jasniji, utoliko će se, zahvaljujući znanju, odlučnije zapasti u neizvesnost neznanja i dotaći granice na kojima će čovek svaki put biti probuđen kao pojedinac. Dilema koja je pred nama lažna je: dakle, ne tuđe ili naše, već i naše i tuđe. A kultura jednog naroda tek onda je osnov svake posebne kulture kad potvrđuje i izražava identitet naroda kome pripada i povezuje ga sa kulturama celoga sveta.

Autor je pozorišni reditelj i upravnik Beogradskog dramskog pozorišta.

TRADICIJA I NACIONALNI IDENTITET U OBRAZOVANJU

Mirjana Detelić

Narodna tradicija¹ je uvek bila najbliži, najlakše dostupan i najuverljiviji generator i čuvar nacionalnog identiteta. Ona je u tom svojstvu element tradicijske kulture koja, kao zatvoren sistem, nikad ne nudi ambivalentna rešenja i na svako pitanje daje konkretan odgovor. Sa druge strane, to je čini lakom za manipulisanje i otvorenom za zloupotrebu. Kako? Na osnovu onoga što se već jednom, u sličnoj upotrebi, zvalo "žargon autentičnosti"².

Svaka tradicija zasniva svoju kredibilnost na starini. Narodna tradicija, čiji je glavni starosni argument *usmenost* starija čak i od hijeroglifa, izgrađuje nacionalni identitet na pretpostavci da se predajom "sa kolena na koleno" dolazi do tačne slike "prvih" stvari i njihovog redosleda, što je za teritorijalne pretenzije i etabliranje nacionalne duhovne kulture uvek imalo preči značaj. Da bi uspešno organizovala tako veliku bazu podataka, tradicijska kultura pribegava pesničkom kodu i pamti važne događaje kao priče i pesme – dakle, književne forme – koje imaju sopstvena pravila nastajanja i čuvanja, takozvane poetike. Zloupotreba počinje kad se svesno zaboravi da poetika nije isto što i istorija i da epske pesme o događajima koji za naciju imaju značaja nisu isto što i istorijski izvori.³

Ovoj vrsti zloupotrebe naročito su podložni mali narodi u krizna vremena, ali – ako je kriza dovoljno velika i duboka - bivaju zahvaćene i velike nacije, o čemu svedoče SAD tokom prvog meseca posle događaja od 11. septembra 2001. To samo znači da je svaka ozbiljna materijalna, ekonomska ili politička kriza istovremeno i kriza identiteta. Ako to do sada nije bilo uočeno u punoj meri, neka ovo bude prilika da se konačno shvati i

¹ U svim oblicima koje ovaj termin može da ima: folklor/folk-lore, usmena tradicija/predaja/predanje.

² Videti: Teodor Adorno, "Žargon autentičnosti", Nolit, Beograd, 1978.

³ To je na svojoj koži najbolje iskusio Ilarion Ruvarac kad je, na samom kraju 19. veka, kroz polemike sa Jovanom Ristićem i drugima počeo da postavlja temelje savremene, evropske istorijske nauke, razbijajući predrasude o Vuku Brankoviću kao izdajniku, o Milošu Obiliću kao istorijskoj ličnosti, o Relji Krilatom i sl. O tome v.: "Zbornik Ilariona Ruvarca: odabrani istoriski radovi", SKA, Beograd, 1934. Videti takođe i vrlo dobar tekst Aleksandra Ćirića o zloupotrebi mitova u krizna vremena na elektronskoj adresi <http://www.aimpress.ch/dyn/dos/archive/data/2001/11007-doss-01-03.htm>

uvaži. Jedino tako se možemo nadati da će narodna tradicija ući u obrazovni sistem i ostati u njemu, jer do ove poslednje reforme to u našoj zemlji nije bio slučaj ni u jednom društvenom ili obrazovnom sistemu od Prvog svetskog rata naovamo. Tek se ove godine predmet sa tim naslovom pojavio na listi izbornih u reformisanom prvom razredu.

I takav, on je odmah izazvao negativne reakcije "tvrde" nacionalističke struje, jer nije dovoljno u službi nacionalnog samoobožavanja, već se poziva na neke nepopularne koncepte, kao što su "napuštena sela", "zaboravljeni običaji", "izumrli zanati" i slično. Takva je reakcija normalna i očekivana, jer se od ljudi radikalnog profila ne može tražiti da se zadovolje *rekonstrukcijom* i *revitalizacijom*: njima u svemu, pa i tu, treba aktivniji model, čak i po cenu da se iznova sagradi "starija i bolja" tradicija. Osim ovog konzervatorskog cilja (koji je ovde našao mesto zato što niko drugi nema nikakav bolji predlog za sprečavanje potpunog zaborava važnih stvari od značaja za nacionalni identitet), nastava predmeta "narodna tradicija" predviđa i buđenje svesti o nacionalnim posebnostima kroz aktivan saodnos sa drugima u neposrednom okruženju, sa zajednicama koje sve imaju drukčije (veru, običaje, jezik...), a žive u istom selu, ili istoj ulici. Balkan je često nazivan "loncem koji vri", ali je retko kada to isticano kao njegova komparativna prednost. Za nas ona to jeste i mi imamo nameru da to iskoristimo.

Treći programski princip u koncepciji novog predmeta jeste razbijanje iluzija. Stereotipno mišljenje stvorilo je tokom vremena čitav niz zabluda koje se u praksi prihvataju bez razmišljanja, kao gotove istine, ili bar poluproizvodi toga tipa. Jedna, možda najčuvenija od njih, jeste ona o Srbima koji jedini imaju slavu. Ako se uspe u tome da se iscertaju arealne karte, dakle karte oblasti proslavljanja sveca zaštitnika na Balkanu, i da se đaci suoče sa činjenicom da se na toj karti nalaze i Rumunija, Mađarska, Bugarska i Albanija, reforma će zaista biti uspešna, jer će se prvi put u istoriji srpskog školstva postići jedna takva stvar. To, međutim, neće sprečiti najupornije nacionalne branitelje da arealne karte iskoriste kao dokaz da slava ide za Srbima kud god krenu, jer u svim tim zemljama Srbi stvarno žive i slave svoje svece.

Ta upornost da se svoj narod odredi kao vodeći i najvažniji, kao "čuvar zaveta i znanja", u izvesnom je smislu zajednička crta svake balkanske nacije. Ako se samo baci pogled na sadržaj najnovije knjige Marije Todorove "Balkan Identities. Nation and Memory" (London, 2004), videće se da je svaki balkanski narod u jednom trenutku doživljavao svoj nacionalni i kulturni identitet kao pravo na prevlast u okruženju, na osnovu prednosti dokazanih usmenom predajom: Grci na osnovu nesumnjivo najvažnije evropske istorije u antičko, helenističko i vizantijsko doba, Bugari na osnovu toga što su imali prvo slovensko carstvo na Balkanu, Rumuni zato što su vekovima uspešno odolevali pritiscima i sa turske i sa ugarske strane, Makedonci i Albanci zato što vode poreklo direktno od Aleksandra Makedonskog, odnosno od Ilira, a Srbi zato što su na Kosovu 1389. godine sprečili napredovanje turske sile dublje u hrišćansku Evropu i time žrtvovali sebe na oltaru hrišćanstva, postavši istovremeno nebeski narod koji ne može da čini ništa osim svetih dela, da ne spominjemo zločine i greške.

Nijedna od ovih polumitskih interpretacija datih istorijskih događanja ne sagledava nepoklapanje sa sledećim faktografskim podacima o njima: da su Turci posle 1389.

godine prešli Drinu i stigli do Karlovca na zapadu i Bratislave (tadašnjeg Požuna) u centru Evrope, da su u Budimu imali vezira i da su držali Mađarsku sve do kraja 18. veka; da su Rumuni i Bugari, posle balkanskih ratova, vrlo brzo zamenili tursko ropstvo ruskim i da su im – bežeći od siromaštva – najpametniji i najtalentovaniji ljudi (Ežen Jonesko, Cvetan Todorov, Julija Kristeva itd.) odlazili na Zapad i tamo pravili karijeru, što se i posle odlaska Rusa ponavlja istim tempom; da su Grci pod viševekovnim turskim ropstvom gotovo sasvim zaboravili na sopstvenu istoriju i da su, posle oslobođenja od Turaka, samo na engleski nagovor postavili prestonicu nove države u Atinu, ubeđeni da u njoj nije ostalo apsolutno ništa grčko; da su Makedonci smrtno uplašeni od Albanaca koji bespogovorno i beskrupulozno rade na ostvarenju nacionalnog identiteta u obliku "velike Albanije", mada je poslednje selo koje je sebe smatralo direktnim potomcima Ilira (ali čiji je govorni jezik bio latinski!) nestalo sa lica Zemlje još sredinom 19. veka.

Svaka balkanska nacija moraće da izbegne ove zamke onako kako najbolje zna, svakako imajući na umu da se stereotipsko mišljenje i parazitirajući arhetipovi najbolje razgrađuju analizom i dovođenjem u kontekst. A to je ono što čini dobru nastavnu jedinicu, ma gde se nastava odvijala – u osnovnoj školi, na univerzitetu, u školi učenika u privredi. Osnovna škola, o čijoj se reformi poslednjih meseci vrlo mnogo priča, nije namenjena ideološkom osvešćivanju svojih đaka, ali jeste obavezna da ih nauči slobodnom i jasnom izražavanju misli i osećanja. "Slobodno i jasno" je ovde opis metoda, ali on bez (od predrasuda) oslobođenih i jasnih pojmova neće dati ono što se od njega očekuje.

Autor je viši naučni saradnik Balkanološkog instituta SANU u Beogradu.

NEPRAVEDNA DRŽAVA KAO NAMETNUTI OKVIR

Dragoslav Krnajski

Raspad jugoslovenske zajednice, kriminalizacija države, građanski rat i ekonomsko osiromašenje suštinski su doprineli urušavanju svih vrednosnih kriterijuma. Svaka od ovih apokaliptičnih etapa nametala je svoje moralne kategorije. Istovremeno, autokratski režim je kreirao izobličenu sliku stvarnosti i servirao je društvenoj zajednici putem kontrolisanih medija. Posledice su poražavajuće i dugotrajne.

Kolektivna svest se razvija kroz uzajamno delovanje u određenoj društvenoj zajednici. Pojedinač ovde nema značajnog udela, jer je davno izgubio svest o pripadnosti zajednici. U slučaju ideološki izneverenog, razočaranog pojedinca koji je izgubio nadu i prepušten je samom sebi u traganju za novom vizijom, država se ne pojavljuje kao potencijalni izvor novih rešenja. Ona se najpre, od strane svojih žitelja, doživljava kao nametnuti sputavajući okvir koji ima za cilj gušenje volje pojedinaca, nehumano izrabljivanje, lažni kolektivizam i obmanu. Suštinsko razočarenje, osećanje izneverenosti, kao posledica gubljenja verovanja u kolektivnu pripadnost, ne može se jednostavno izmeniti.

To gubljenje verovanja stvara pojedinca koji je izolovan, egocentričan, bez osećanja pripadnosti. "Nepavedna" država je stvorena nizom propusta i mera koje su bile suprotne načelima i koje su svaka za sebe bile argumenti za urušavanje ideološke matrice koja je postupno izgubila smisao i postala prazna ljuštura. Državu čine pojedinci koji u nju ne veruju i u njoj nisu dobrovoljni podanici. Otudjenje prati prisila. U takvim slučajevima pojedinac ima potrebu da se zaštiti i izoluje, i svi njegovi potezi su usmereni ka iskorišćavanju zajednice i izigravanju svih zakonskih rešenja koja su oličenje države. Svako se može setiti niza takvih primera iz svog okruženja. Naravno, ovde smo na polju moralnih normi koje su kao istrošene horizontalne oznake na putevima i koje stoga više nisu uočljive. Funkcionisanje je prisutno samo po inerciji. Spoznaja države kao sistema u kojem pojedinac prepoznaje mogućnosti uzajamnog interaktivnog uticanja skoro je nestala. Dimenzija slobode je dramatično relativizovana. Crkva je mnogima novo utočište.

Odgovornost onih koji danas upravljaju državom, zbog svega navedenog, daleko je iznad pukog sprovođenja izborne volje građana. Ona pre svega zadire u pitanje povratka izgubljenog poverenja u državu kao u organizovanu zajednicu u kojoj pojedinac prepoznaje svoju individualnu međuzavisnu poziciju. Obnavljanje vrednosnog sistema na svim nivoima i u svim sferama društva neophodan je uslov budućeg opstanka. Uspostavljanje kvalitativnih kriterijuma i borba za opšte prihvatanje vrednosnih sistema prioritetni su ciljevi. Definisane kulturnog i nacionalnog identiteta, priznavanje različitosti i nacionalni konsenzus oko prioriteta i strategije razvoja jesu najvažnije aktivnosti. Stvarna "nacionalna debata o kulturnoj politici" svih subjekata u kulturi jeste put ka prepoznavanju novog javnog interesa.

Pozicija umetnika

Egzistencija i umetnički rad unutar ovako zatvorenog sistema podrazumevali su veliko iskušenje za stvaraoca. Zid je u međuvremenu nestao, ali mi funkcionišemo i dalje kao da je on tu. Politički uticaj u sferi kulture dominantan je kroz našu noviju istoriju, a prisutan je i prepoznaje se i danas, i pored suprotnih deklarativnih opredeljenja, i samo dodatno komplikuje ionako tešku situaciju. Opstanak umetnosti srećom nije uslovljen budžetskim izdvajanjima, već je suštinski baziran na stvaralačkoj motivaciji koja je pre svega iracionalna. To dokazuje i činjenica da, i pored simboličnih budžetskih izdvajanja, imamo bogatu, kreativnu i raznoliku domaću likovnu produkciju, a to potvrđuju i međunarodni poznavaoци.

Ekonomska zavisnost savremene umetnosti od budžetskih dotacija stvorila je nesamostalnu umetničku produkciju. U okolnostima bez tržišta umetničkim delima i bez uslova za podsticanje ovog tržišta, ekonomski status naših savremenih umetnika, u poređenju sa statusom umetnika razvijenih zemalja, nije adekvatno sledio ostvarene umetničke rezultate postignute na domaćem i međunarodnom planu. I pored značajno priznate umetničke aktivnosti, ovdašnji stvaraoci u zanemarljivoj meri stižu povoljnije uslove za rad i egzistenciju. Ovako neuravnotežen sistem finansiranja kulture, oslonjen samo na državni budžet, formirao je domaćeg frustriranog stvaraoca.

Nažalost, ova društvena zajednica još nije u stanju da prepozna kulturu i umetnost kao bitne činioce društvenog razvoja. Tome posebno doprinosi pragmatični duh finansijskog i ekonomskog lobija, koji kulturu uklanja iz fokusa društvene pažnje.

Otići odavde i dalje je aktuelnije no ostati. Sve dok ne ostvarimo neophodan duhovni prostor, nećemo odolevati izazovu traženja pripadnosti na nekom drugom mestu.

Autor je likovni umetnik iz Beograda.

PORAZ MIŠLJENJA ILI IZDAJA INTELEKTUALACA

Miraš Martinović

Identitet podrazumijeva više faktora i elemenata na jednome mjestu, u jednoj jedinki, narodu ili kulturi i on se a priori ne stiče rođenjem, pripadnošću jednoj zemlji, jednom narodu ili staležu, iako je ta pripadnost u njegovom formiranju bitna, ali ne i odlučujuća, ne i presudna, ne krajnje određujuća. Traganje za identitetom, njegovo dokazivanje i isticanje, uvijek i po svaku cijenu, može biti pogubno oružje po sam identitet, može biti njegova zloupotreba. Identitet je prirodno stanje, nešto što se podrazumijeva.

Zloupotreba identiteta, tog toliko prirodnog stanja, desila se na prostorima koji su nekada činili Jugoslaviju. Zato je neminovno slijedilo neprirodno, u svim sferama i na svim nivoima. S raspadanjem Jugoslavije, svi su nekako potrčali za dokazivanjem svojih identiteta, svoje pripadnosti. Svako je htio svoje i samo svoje. Ne videći od svog ono drugo. Od stabla šumu. Potencirajući sopstvene ugroženosti i tako se međusobno potirući do besmisla. Trošeći i ugrožavajući prostor za svaku, pa i minimalnu toleranciju. Uzimajući isključivost i jednostranost kao ključeve za svako rješenje.

U jednoj takvoj iracionalnoj atmosferi, prazne floskule postaju lozinke za življenje. Izvori sa kojih se crpu motivi za svako djelanje i mišljenje. Određujuće postaju ideje koje bi u iole razboritijem vremenu zvučale suludo. Kao one o permanentnoj uroti svih protiv jednog ili jednih, o dobitnicima u ratu i gubitnicima u miru, o nebeskom carstvu kao jedinom spasenju. U jednom takvom nedefinisanom, pa samim tim i haotičnom stanju, na scenu stupaju novi varvari. Rušioc i palitelji se doživljavaju kao graditelji i spasioci, a zločinci kao heroji. Zločini se opravdavaju tezama o ugroženosti identiteta, o potpunom zatiranju. Takav, iracionalni strah budi sve negativne energije, duboko zapretane mržnje i zakopane ratne sjekire. Poseže se za mitovima. Porazi se proglašavaju za pobjede. Iracionalno postaje dominantno i suvereno u odnosu na racio i zdrav razum.

Uz jedno takvo stanje obavezno ide i krivotvorenje istorije. Razvijaju se ratne zastave pod sjenkama davnih mitova. Tu su obavezno fanfare i trube praznorječja koje u

svakome času i na svakome mjestu nailaze na pogodno tle. Tako počinje sunovart razuma i mišljenja. Sve kreće stranputicama, dezorijentisano, na svoju ruku, bez jasnih horizonata i pravih puteva. To su onaj čas, stanje i vrijeme kad intelektualci treba da pokažu svoju ulogu i moć. Ali, nažalost, nemoćni ili toliko opsjenjeni nacionalističkim sljepilom, intelektualci su uzmakli, ustupili prostor i mogućnost za svoje djelovanje onima koji se izdaju za spasioce nacionalnih interesa, šteteći naciji i njenom ugledu, a gurajući intelektualce u stranu. Avaj, intelektualci su pokazali svu svoju nemoć. Desila se izdaja intelektualaca, a mišljenje je doživjelo poraz.

Ta klasična izdaja intelektualaca dogodila se upravo na našim prostorima gdje je mišljenje doživjelo poraz i apsloutni kolaps. Nisu u istoriji rijetki slučajevi kada su se intelektualci lako uhvatili na udicu onih koji su sebe proglasili za spasioce naciona. Danuncio, Ezra Paund, Hamsun... Oni koji su kod nas pohrlili u zagrljaj tom nacionalnom ludilu nisu tog intelektualnog profila i stvaralačkog kalibra, pa ih ne bih ni spominjao. Iako je njihova uloga u tom času bila velika, bez obzira na stvaralačke i druge potencijale kojima su raspolagali. Računalo se na njih! U najboljem smislu. A, nažalost, oni su postali prethodnici, perjanice, promoteri mračnih sila koje su iz dubina istorije i mitologije probile na površinu, reflektujući se kroz institucije sistema, pojedince, ustanove, udruženja, pa čak i hramove, na mjestima, dakle, gdje bi trebalo da vladaju praštanje i ljubav.

Ništa nije tako novo i od sada, ponavlja se istorija - izdaje i intelektualni porazi. To je fantastično opisao Žilijen Bend u knjizi "Izdaja intelektualaca". Takvo stanje, na našu žalost i nesreću, ni danas nije pročišćeno, kanalisano. Na političkoj sceni, u kulturnim i drugim institucijama, politiku dobrim djelom vode ili skoro opredjeljujuće utiču na nju oni koji su pozivali u sveti rat, koji su isijavali mržnju, oni što su gradove i sela zatirali sa lica Zemlje. I za sve to imali su opravdanje. Zapravo, mislili su da ga imaju.

Šta da se radi da bi se to stanje promijenilo? To toliko puta postavljeno pitanje: *Šta da se radi?* Potrebno je u sebi i vremenu u kojem živimo stvoriti distancu prema istoriji, nasleđu i prošlosti. Ne dopustiti da prošlost zarobi sadašnjost i pomrači budućnost. A prošlost je tome sklona ako joj se to dozvoli. Treba joj, naravno, dozvoliti da živi u nama i kroz nas na način i u mjeri koliko je to neophodno da bi se obezbijedili temeljni postulati i istorijsko-civilizacijski kod koji je nemoguć bez prisustva prošlosti, neophodne zbog kontinuiteta.

Kod nas ovakvo shvatanje prošlosti još nije prihvaćeno i valorizacija odnosa prošlosti, sadašnjosti i budućnosti nije obavljena. Bez nje je nemoguće očistiti opštu matricu i u njoj uspostaviti red i kretanje u svim smjerovima, s osjećanjem da niko nikoga ne ugrožava i ne ometa. Tek kada dođe do ovakve uspostave odnosa prošlost-sadašnjost-budućnost, identitet će se pokazati sam, oslobođen naslaga prošlosti i raznih senki, čist, u svom najboljem svjetlu i najdubljem značenju.

Imati identitet, znači imati određenje, ali ne i uzimati drugima tu mogućnost određenja i identiteta. Manji potresi i pomračenja uma i duha, u ratnom ludilu, desili su se na prostorima gdje su civilizacije ostavile dublje korijene. A takav prostor je bez sumnje

onaj kojih zahvata Boka kotorska, dakle, južna jadranska obala. Ondje su preplitanja i prožimanja civilizacija, sa svim obiljem raznolikosti, stvorila specifično jedinstvo. Amalgam koji je otporniji na razna dešavanja, a samim tim manje rastočiv. Na prostoru Boke i danas su moguće crkve sa dva oltara. Prostor za uvažavanje i toleranciju i u najvećim gibanjima nije izgubio onaj neophodni i opstajući minimum, a različite konfesije i religije osjećaj za uvažavanje različitosti. Nije slučajno što spominjem i ističem taj prostor.

Duh mjesta, ili amblem podneblja, koji je možda najljepše obilježje identiteta, bitan je za svako podneblje i svaku kulturu. Ja sam jedan od njegovih zagovornika. A osjetio sam ga u svoj njegovoj dubini, trajanju i opstajanju, u svom njegovom jedinstvu, ali i raznolikosti, upravo na prostoru Boke kotorske i Crnogorskog primorja.

Prepoznajući i poštujući duh mjesta i njegove specifičnosti, ali na pravi i zdrav način, umijećemo da poštujemo svjetski duh. Ukoliko uspijemo da sagledamo sopstvenu posebnost i posebnost podneblja u kojem živimo, utoliko ćemo razumijeti opštost i uključiti se u opšta mjesta. Rekao bih da je to umijeće življenja. I umjetnost! Što dublje spoznamo sebe, razumijećemo više i bolje druge. A razumijevanje drugih i poštovanje njihove posebnosti uzdižu nas iznad nas samih, iznad svih granica i pregrada.

Zatečeno stanje – materijalno, duhovno, opšte – treba prevazići. Treba uspostaviti novi poredak. Potrebno je sve postaviti na svoje mjesto. Mi živimo potpuno poremećeno. Karike u opštem lancu trajanja su zapletene. Kriterijumi pogubljeni. Otuda nastaje haos. Opšti haos! Vrijeme bijede, ono koje je osjetio Helderlin. Vrijeme kojem je potrebno ozdravljenje. I kada se to desi, promijenice se svijet u nama i oko nas. Što ne znači da treba čekati da se to desi samo po sebi. Treba mijenjati svijet. I nas u njemu.

Ja, lično, kroz svoju posebnost, kroz podneblje u kojem živim, nastojim da osjetim i sagledam opšta mjesta. I to je, iako možda mali, čin promjene. Ipak!

Autor je književnik i urednik Radija Herceg-Novog.

SRBIJA NA DUGOM PUTOVANJU U EVROPU

Dejan Sinadinović

Sama pomisao na pisanje teksta o identitetu naše nacije izaziva u meni jednu vrstu gađenja, koja nije izazvana samo nekakvim kritičkim razumevanjem situacije, već je delom potaknuta našim svesnim i upornim istorijskim, kulturološkim i sociološkim samopovlašivanjem. Nedostatak samokritičnosti doveo je Srbe u stanje beznadežne apatičnosti. Dakako, nama su se događale sve same istorijske nesreće, okolnosti usled kojih je trebalo da se prizovemo sebi, samo da je bilo malo samokritičnosti. Umesto toga, prosečan Srbin se sam pred sobom jadao decenijama i doveo u stanje u kojem se nalazi danas. Sa zakasnelim odlukama krenuli smo prema Evropi; uveli smo demokratiju u zemlju bez identiteta, bez brenda. Ta naša demokratija, antibiotik koji se daje u poodmakloj bolesti, više liči na eutanaziju, nego na ozdravljenje, jer je naš pseudo-parlamentarizam zapravo puko samoupravljanje. Svako ima pravo glasa, za mene i umesto mene odlučuju mnogo puta brojniji, ali nepismeni i neobavešteni ljudi kojima je dato demokratsko pravo da se izjašnjavaju o svojoj i mojoj sudbini. Tako dolazimo i do paradoksa da se na početku 21. veka u našoj zemlji restaurira krajnja desnica. To je sasvim očekivano, jer niko neće glasati za nešto o čemu je samo slušao. Građansko društvo ne može postojati u situaciji u kojoj mnogo brojniji nepismeni odlučuju o pismenima, stariji o mlađima, nemoralni o moralnima, neškolorani o školovanima.

Demokratija je želja, a ne obaveza; ona je ishod, a ne povod. Počeli smo da se krijemo iza te demokratije kao iza nekog paravana iza kojega stojimo sablažnjeni u svojoj duhovnoj nagosti. Ovde je sve na izgled demokratski, utegnuto i valjano izglasano. Koji put se i Evropljani začude našim naglim, ali prividnim usponima u pravcu demokratije. Bojim se da je istorijski pomak od potpuno kriminalnih izbora jučerašnjice do najregularnih izbora današnjice učinjen zbog sebičnog interesa snalažljivih i lukavih. Regularnost današnjih izbora obezbedili su upravo oni koji su do juče krali i varali. Oni su, prirodno, mnogo zainteresovaniji za stvar nego oni koji na te izbore izlaze. Otuda i slab odziv i malodušnost glasača. U daljini se vidi Evropa, mi se prema njoj nužno krećemo, a na putu stoje interesi koje će naši vrli političari pobrati i iskoristiti dok se još može. Nažalost, ti o kojima ja govorim su upravo najslabiji i najkratkovidiji predstavnici Srbije, kojima evropska demokratija služi kao pokriće za prljav posao. Ali, nas kao da

ne brine to što u ime Srbije govore ti i takvi Srbi, što bilo kakav napredak ove zemlje nije više pitanje odluke i izbora, već pitanje nužnosti i obaveza – mi se mnogo zavaravamo učestvujući u predstavi koju igraju nekakvi odlučni, nasmejani ili namršteni političari koji snose teret određene odgovornosti, političari koji hrabro gaze napred, levo ili desno, sasvim je svejedno...

Mislimo da je samo određivanje pravca dovoljna i naporna žrtva. Drugačije bi bilo da je demokratija nastavila da se razvija od prvih godina 20. veka. Da je bilo tako, sada bismo verovatno imali sposobne lidere, političare koji se odgovorno bave politikom, a ne iz sopstvenih interesa. Politika je, međutim, postala unosno zanimanje i od nje se može dobro živeti.

Nije nama kriv ni Turčin, ni Nemač, ni komunist, krivi smo mi sami. Dakle, Srbin je, zaveden nekakvim samoljubljem, počeo da veruje da je bogomdan i da kao takav nužno ne mora da odgovara za svoje postupke. U tome ga, kako vidimo, neće sprečiti ni apsana, ni crkva. Uostalom, njegova vera je tako mala, iako spremno trči u crkvu kada se to od njega zahteva. On uistinu i ne veruje toliko u Boga, pre veruje u iskustvo koje ga uči da opstane – da ne poklekne. On voli da kaže da veruje u "nešto". Srbin je sviknut na sebe i samoga sebe je sit. Njegovo Ja odveć se ugojilo, te se mrzovoljno prepušta samoljubnoj apatiji. U ovom tekstu ne mogu i ne želim da budem analitičan i konstruktivan u situaciji od koje mi suze naviru na oči – što zbog jeda, što od smeha.

Poštar je jednom rekao mojoj ženi da sam ja, mora biti, jako veseo čovek čim toliko sviram klavir. Jedna beogradska TV-stanica je na dan žalosti puštala Betovenovu "Odu radosti" i Štrausove valcere, a crkva zvoni pogrebna zvona da bi sprečila seoske vašare... U dvorištu jedne pravoslavne crkve u Beogradu postoji prostor raskrčen za šatru koja se razvija za venčanja. U njima se peva originalna melizmatična arapska muzika dalekog Irana koju, uostalom, peva i sluša ogromna većina mladih. Tu muziku, za koju mi je pop rekao da je srpska, dakle izvorna, pevaju i huligani koji su palili beogradsku džamiju. Oskoro se predstavljam isključivo kao profesor univerziteta i prodekan za nastavu. Kad ozbiljno kažem da sam pijanista, pitaju me čime se bavim.

Dok Francuski kulturni centar o svakoj važnijoj godišnjici otvara izložbe i poziva na predavanja, naš kulturni centar u Parizu ne može da sakupi pare za obeležavanje godišnjice Vasilija Mokranjca. Neki nesrećni političari zaneme od zavisti kada im kažem da mi je na koncertu u "Sava centru" pljeskalo 4.000 ljudi. U Srbiji je po najnovijim istraživanjima svaka četvrta žena žrtva nasilja u braku, a ženska deca se lišavaju nasledstva uz najprimitivnija obrazloženja prvobitne zajednice. Pre izvesnog vremena mi je, prvi put u životu, stiglo pismo iz Vlade Srbije naslovljeno na Dejana Sinadinovića – pijanistu. Prvi put sam pristao da prisustvujem svečanom prijemu koji je organizovao bivši premijer, gospodin Zoran Živković. Preporučenu poštu sa vidljivim, velikim i važnim pečatom Vlade Srbije dobio sam jednog dana oko 18 časova od nekog neuniformisanog, nepoznatog čoveka. Kad sam je otvorio, video sam da je svečanost na koju sam bio pozvan kao pijanista već bila održana – i to pre četiri dana. Kasno poslato priznanje? Odocneli poštar u odocnelo vreme?

Upravo to je stanje našeg identiteta. Zaspalo, lenjo i luckasto pripito stanje u kome je moguće i ono nemoguće. Aforizmično okruženje u kome samo najuporniji ostaju. Ostali odlaze glavom bez obzira. To su mahom mladi ljudi, odrasli u patnji u kojoj su se naši stari skojevci dodatno očeličili. Njih je naučilo vreme koje za njih kao da stoji. Moj deda je proveo dvanaest godina u zatvoru zbog pripadnosti četničkom pokretu Draže Mihailovića. Iz svih patnji, deda Milivoj je izašao kao najokoreliji komunista. Uredni glasač, kritičar svih evropskih tendencija, veliki ekonomista i demagog. Umro je u poznim godinama, verovatno srećan što se Slobodan Milošević i dalje drži na vlasti.

Suština duhovnog vaskrsa iz kojeg će proisteći i napredak u svim oblastima života u Srbiji jeste, po meni, insistiranje na novoj formi prosvećene diktature, apsolutizma prilagođenog savremenim političkim tendencijama. Dakako, mere nametanja elementarno kvalitetnog ne bi bile bukvalni diktat. Snažne preporuke u sferi kulture su, međutim, poželjne i nužne. Naš narod je navikao na namete. Kako prosečan stanovnik Srbije imitira sve što vidi na televiziji, onda mu to treba i omogućiti. Od koncerata, pozorišnih predstava, poetskih večeri i izložbi treba napraviti spektakle na kojima je poželjno biti viđen sa kravatom. Dakle, sa splavova, uz revolver zadenut za pojas, u koncertnu salu, pozorište ili galeriju u smokingu. Prvi korak u pravcu demokratije učinimo tek kad na koncert umetničke muzike u Čačak, Smederevo ili Užice dođe umiveni seljak posle dana provedenog na njivi i kada on taj isti koncert preporuči svojoj kćeri ili sinu.

Upravo u toj odluci vidim Evropu - da se proba nešto drugo, nešto što se možda i ne razume, da se nauči makar još samo jedna stvar za života, da se pročita makar jedna nova knjiga. Evropa o kojoj ovde govorim postala je više od cilja ka kojem svi težimo i o kojem na ovom Okruglom stolu pričamo. To je ona zdrava i vitalna Evropa koja osvešćuje i krepí, koja obavezuje i preporučuje. Postoji opšteprihvaćena zabluda da prosečni slušalac teže prihvata umetničku muziku nego narodnu. Urednici naših kulturno-zabavnih programa učinili su više za reprogramiranje kulturne svesti i sećanja kod Srba nego sve preživljene nedaće zajedno. Opet povlađivanje, tetošenje, uspavlivanje, samopovlađivanje. Njihova "velika dilema" bila je u sledećem: da li da znamo za jednog Mokranjca, Carevca i Stevana Hristića ili za Ekstra Nenu, Lepu Brenu ili Daru Bubamaru? Opet je pobedila pseudodemokracija, slobodan izbor naroda kome su rekli da je ono prvo mnogo tužno, a ovo drugo – izuzetno veselo. Kod nas se umetnička muzika, nažalost, sluša samo o tužnim danima žalosti. Nema ništa protiv kiča, zgodnih pevačica i razbrižne pseudokulture, ali se bojim da opet, sa nekom novom, svežom neodgovornošću traćimo vreme čekajući da nam se i deca inficiraju.

Ako bismo podstakli one najbolje da učestvuju u kreiranju jedne dugoročne kulturne platforme koja ne bi bila orijentisana na vreme mandata trenutne vlasti, ostvario bi se ideal za kojim dugo tragamo kroz liberalne forme koje prosečan Srbin shvata krajnje kolokvijalno. Da ti najbolji o kojima govorim preuzmu vodeću ulogu, treba nažalost da prođe dosta vremena. Samozvanci su u ovom društvu prisutni, česti i vešti, a oni najbolji odsutni, retki i razočarani.

*Autor je vanredni profesor i pijanista,
prodekan FMU, predsednik European Piano Teachers Association u Srbiji.*

ЕВРОПСКИ ИДЕНТИТЕТ КАО ДЕО НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА

Душко Лопандић

Говорећи о почецима интеграције Европске заједнице, Жан Моне, један од "очева Европе", рекао је да би, када би изнова покретао евроинтеграцију, уместо од економије, "следећи пут започео од културе". Овим је Моне вероватно мислио на значај који осећање припадности једној култури и међукултурна зависност имају за стање политичке свести, процесе међународне интеграције и развој неке врсте наднационалног "идентитета". Међутим, чини се да је процес развоја *европског идентитета* – у смислу развоја колективног осећања припадности заједници која је шира од оне националне – ишао другим путевима. Он је у суштини био у прво време повезан са развојем економског пројекта (економске уније), а тек затим – као изведеним – са пројектом развоја наднационалне политичке заједнице у Европи, која се данас развија у више концентричних кругова.

Колективни, односно групни идентитет је, наравно, вишеслојан и може да обухвата разне форме, при чему ћу се данас првенствено задржати на идентитету "Европљана", не само у географском или цивилизацијском смислу, него првенствено у политичком смислу. Говорити о "Европи" у политичком смислу већ више деценија значи говорити о пројекту европске интеграције (словеначко *"Europa zdaj"*), који је, као што је познато, прво настао у окриљу "Западне Европе", а затим се ширио, прво на Медитеран, затим на Скандинавију, а у последње време и на Централну и Источну Европу.

Пројект "европеизације Европе" (у смислу претварања једног аморфног континента држава-нација у организовану суперструктуру) наравно имао је и има разне аспекте и многобројне димензије, али чини се да би, имајући у виду нашу тему, посебно требало истаћи следеће:

- "Европа" је вишеслојан пројект, у смислу обухватности ("шира" и "ужа", "мала" Европа),
- "Европа" је еволутиван концепт ("покретна мета"), који се посебно изменио-еволуирао у последњој деценији прошлога века (након распада Источног блока). У том смислу не може се говорити о заокруженом "европском идентитету" чак ни као о јасном циљу (где су крајње границе Европе?), а камоли као о реализованом пројекту;
- Иако је у почетку по форми била првенствено економски конотирана, идеја продубљивања европске интеграције увек је била и јасно политички конотирана и заснована на једном низу јасних политичких циљева и начела – "заједничких вредности" (*common values*), попут демократије, владавине права и правне државе, јачања мира и стабилности, просперитета, поштовања људских и мањинских права, начела поштовања разлика, односно националних, културних и других разноликости и сличних.

Занимљиво је да се идеја "европског идентитета" појављује у званичним документима Европске заједнице још од 1973. године ("*Документ о европском идентитету*") министара иностраних послова ЕЗ), који још тада обухватају концепте "заједничког наследства и традиција", "заједничких интереса" и "посебних задатака", затим идеју "кохезије" у односу на остатак света, као и "динамичне природе европске интеграције". Од Уговора из Мастрихта (1993. године) "европски идентитет" је део начела новостворене Европске уније и углавном се заснива на развоју концепта заједничке спољне и безбедносне политике (дакле: "*ми*", односно "*они*"), затим "европског грађанства", принципа "солидарности", начела "заједничких вредности", као и нових заједничких политика, попут оних у области културе, здравства и томе сличних.

Може се рећи да се "европски идентитет" данас развија у првом реду као нека врста "доградње" националних и културних идентитета европских нација и држава – а ни у ком случају као замена за те идентитете. Да наведемо само неколико примера као аргумената за ову тезу: културне политике на европском нивоу су само политике сарадње и подршке националним политикама (политика *супсидијарности*), а не политике које би надоместиле националне нивое (као што је то случај на плану економије). Слично је и са такозваним концептом "европског грађанства" које је најконкретнији облик развоја европског идентитета, као "доградње" националног идентитета. Наиме, поједина права која на основу Уговора о Европској унији има "европски грађанин" (*citizen, citoyen*) заснована су на постојању статуса "држављанина" (*nationality, nationalite*) једне земље чланице и не могу да постоје одвојено од држављанства.

Савремени процес укључивања европских држава у европске интеграције, дакле, представља процес заокруживања, доградње националних идентитета у шире, континенталне оквире. Живимо јединствен период историје Европе у којем долази до политичког обједињавања континента на мирољубивима основама – и то искључиво путем правних норми и владавине права. Свака држава-нација источне Европе која се данас укључује у ЕУ пролази истовремено, не само економску и

социјалну транзицију, него и процес "транзиције идентитета", односно прилагођавања националне свести и националних циљева ширим, европским оквирима. Можемо, на пример, анализирати начин на који су неки наши суседи, на пример Мађарска или Хрватска, редефинисали националне политике и циљеве, узимајући у обзир шири европски концепт.

Било да то желимо или не, и српска политичка заједница (тј. српска или српско-црногорска држава) добија још једну идентификацију, било као заједница која је (која ће бити) укључена у европску "породицу", било као заједница која остаје на периферији политичке Европе, под називом "регион западног Балкана". Ако се осврнемо уназад, онда можемо цели период од времена Првог српског устанка до данас посматрати као мукотрпан пут да се Србија политички и цивилизацијски у пуној мери реинтегрише у Европу. Међутим, тај пут још није завршен. Након "изгубљене деценије" потребан је нови напор у редефинисању националних циљева, па тиме и самог националног идентитета, у једном "проевропском" смислу. При томе би процес прикључивања европској интеграцији требало да буде пропраћен и реafirмисањем, како *"заједничких европских вредности"* (што је подразумевајући, обавезни политички предуслов процеса интеграције), тако и *јачањем у нашој заједници оних елемената националне традиције који су европски засновани*. Међу такве елементе нашег културног и географског идентитета можемо навести балканску, подунавску, централноевропску, православну и словенску традицију, као и учешће наше државе и друштва у главним историјским збивањима у Европи током два последња века.

Осим тога, у процесу нашег приближавања Европи, посебно би требало потенцирати оне, можда до сада мање истицане, али за Европу кључне аспекте наше историје. То су периоди када је простор данашње Србије био један од важних економских, политичких или културних центара Европе, попут, на пример, периода позног Римског царства или Византије. Велики цареви Диоклецијан, Константин или Јустинијан (сви су рођени и деловали на простору наше земље) део су и наше и европске традиције, као што су, на пример, Филип или Александар Македонски истовремено део и грчке и европске традиције.

Процес прожимања идентитета – посебно оних културних – није једносмеран (од "центра" ка "периферији"), него је, у начелу, обостран, узајаман. Јачање свести о европским коренима српске државе и нације и о свим доприносима овог простора европској традицији и култури неће само помоћи учвршћивању наше аргументације за чланство у ЕУ или другим организацијама, него ће нам помоћи да на другачији и свестранији начин видимо сопствену прошлост и оно што подразумевамо под националним и културним идентитетом.

Аутор је потпредседник Европског покрета у Србији.

ODBRANA DOSTOJANSTVA INDIVIDUE

Borka Božović

Pošto je kultura, složitete se, bit identiteta svakog pojedinca i naroda, zapravo ono što određuje i razlikuje ljude, svaki napor da sledimo ili branimo prave kulturne vrednosti podrazumeva svest i obrazovanje i predstavlja odbranu dostojanstva individue i celog društva. A naše društvo je već decenijama unazad u dubokoj krizi. Sve ove godine mi, zapravo, preživljavamo s neotklonjivom gorčinom.

Raspadom Jugoslavije i cepanjem kulturnog prostora stvoreni su uslovi za pojavu i bujanje različitih nacionalističkih koncepata, primitivnih, prostačkih, neoplemenjenih kulturnim sadržajima, ili pak ispunjenih onima sumnjivih vrednosti. Sveprisutne su bile samouverenost osrednjosti, neverovatna površnost, kičerska razmetljivost i arogancija vlasti. Kultura je bila i ostala ozbiljno ugrožena, a mnogi identiteti dovedeni u pitanje. Čitav kulturni prostor je bio dugi niz godina prosto zagađen. Agresivnost šunda i banalne pojave kiča postepeno su dovodile do raspada kriterijuma i vrednosnog sistema. Uz to su neminovno išle i druge pojave, poput krize morala, brutalnosti i vulgarnosti koje sa sobom nosi "novokomponovana" klasa, ali i neopatrijarhalni, nacionalistički, bogomoljački i tradicionalistički oblici kulture – u suštini zatvoreni i ksenofobični.

Bojim se da smo danas, znatno više nego u neposrednoj prošlosti, pred takvim kulturnim obrascem. Strah me je od poniranja u retrogradne procese. Paljenje džamija i rušenje muslimanskih spomenika uzroci su tome strahu i svakako naša najveća sramota. Bez obzira na to što je to odgovor na isti takav necivilizacijski čin (paljenje i sistematsko rušenje naših crkava i manastira na Kosovu), nikada se neću pomiriti sa samoodbranom takve vrste.

Postavlja se pitanje da li je koncept otvorene nacionalne kulture moguć, s obzirom na moralno nasleđe prošlosti. Ne bih baš mogla biti sasvim sigurna. Zapravo, sumnjam.

Odmah dodajem – naravno da je moguć, ukoliko se otvorenost forme nacionalne kulture definiše u sasvim pozitivnom kontekstu, zatim ukoliko se oslobodimo naopakih shvatanja, poraznih predrasuda, stereotipa i anahronih manira i učinimo veliki napor da uspostavimo kulturne standarde kao preduslove poštovanja ljudskog dostojanstva i naročito izbegavanja sukoba koji to dostojanstvo dovode u pitanje. Posledice skoro poluvekovnog autoritarnog i totalitarnog režima osećamo i danas, ali težnja ka demokratskom društvu ne sme biti zaustavljena ili usporena. To je istovremeno i borba za kulturni preobražaj i eventualni preporod. Ukoliko budemo insistirali na afirmaciji i bogaćenju kulturnog identiteta svakog naroda, svake većinske i manjinske kulture – a mi smo, pre svega, višenacionalna zajednica, dakle, multikulturno društvo – utoliko ćemo biti bogatiji, a za tranzicione procese neuporedivo spremniji. Veoma je važno svaku razliku shvatati kao bogatstvo, a ne kao antagonističku premisu ili razlog za sukob i netrpeljivost. Ja sam, na primer, ponosna na oba naša pisma podjednako i nemam problem identiteta zbog toga. Pojedine sredine imaju u svom biću ugrađene uticaje drugih sredina, tako da su neophodni velika tolerancija, razumevanje i razvijeno osećanje za uvažavanje različitosti, kako bi se sve te raznolikosti objedinile u okviru jedinstvene – naše kulture. Jedna od slika mog detinjstva, provedenog u Herceg-Novom, jeste zajednička prva jutarnja kafa, na terasi bifea koji se zvao "Beograd", pravoslavnog sveštenika Marića iz manastira "Savine" i don Viktora, katoličkog sveštenika iz Crkve Sv. Jeronima. Boka je oduvek negovala konfesijsku i nacionalnu toleranciju i na to sam takođe ponosna. I ona je zagađivana u protekloj deceniji, izmenjena demografski, ali se odupirala i još to čini svojim mediteranskim i evropskim duhom.

U kulturi nema i ne sme biti zatvorenih granica. Neophodna je živa komunikacija, najpre sa susedima (što opet podrazumeva međunacionalno pomirenje), a onda i sa Evropom i svetom. Mi možemo pripadati evropskoj kulturi samo ako u zajedničku riznicu unesemo blago svoga duha, svoje kulture i svojih moralnih vrednosti. "Ne možemo ući u evropski orkestar ako nemamo svojih instrumenata ni svoje partiture", mišljenje je koje se moglo čuti od jednog našeg Evropejca. S druge strane, blede oponašanje svetskih trendova i moda u bilo kojoj umetnosti, bez unošenja sopstvenih autentičnih elemenata i energija, ne znači usvajanje ili postizanje nekih vrednosti. Globalna, masovna kultura postaje jedna hibridna tvorevina, istovremeno nacionalna i internacionalna i ni jedno ni drugo. Na našoj kulturnoj sceni, naročito likovnoj i muzičkoj, bilo je više takvih primera. Balkan mora da usvoji kriterijume civilizacije kojoj teži i da se ponaša evropski u svakom svom segmentu.

Ako kultura podrazumeva više različitih vrednosti, onda određeni kulturni prostor u kome živimo podrazumeva istoriju i tradiciju toga prostora, verovanje i običaje, institucije, manire, njegove nosioce, njegove složene odnose, brojne specifičnosti koje označavamo kao potkulture. Otvorena nacionalna kultura, po mom mišljenju, treba da sadrži više različitih kulturnih modela, varijacija pojedinih kulturnih obrazaca, potkultura. Ako svi imaju slobodu da se izraze na svoj način, obilje samo obogaćuje izraz i čini doživljaj kompleksnijim. Za tu kompleksnost se tek treba izboriti.

Velikim osiromašenjem društva u celini i naročito marginalizovanjem i pauperizovanjem inteligencije, zatim degradiranjem institucija kulture i umetnika, nestaju kulturni stilovi na ovim našim prostorima i negovanje dobrog ukusa publike, a umesto njih – novi, agresivni bogataši i krimogeni slojevi donose sa sobom primitivni provincijalizam i napadno skorojevićstvo.

Uprkos svemu – to treba istaći – uprkos krizi, ratovima, sankcijama, izolaciji, zatvorenim nacionalističkim konceptima – kultura je uspevala da živi i preživi, da odbrani identitet sasvim posrnulog naciona, kroz jednu zdravu matricu koja postoji u ovoj sredini, kroz neku vrstu paralelnog sistema, kroz raznovrsne manifestacije čudesnog sveta alternative, i pokazala je zadivljujuću energiju, nove potencijale, kroz niz značajnih kulturnih inicijativa koje su dolazile od pojedinaca, privatnog sektora, bilo da je reč o filmu, pozorištu, izložbenim galerijama, izdavačkoj delatnosti, muzičkim ili autorskim agencijama. Zvanična kulturna politika je, međutim, učinila malo, naročito u poreskim olakšicama, da se potpomogne ovaj sektor značajne kulturne produkcije.

Ono na čemu još treba insistirati, a što doprinosi ugledu države i društva, pa samim tim i poimanju zdravog identiteta, jesu bolji status kulturnih institucija, manifestacija od značaja i umetnika, očuvanje celokupne kulturne baštine, безусловna zaštita svih spomenika kulture, predstavljanje naše umetnosti u svetu, saradnja sa međunarodnim stručnim organizacijama, prihvatanje standarda koji vladaju svetom, usvajanje novih mišljenja i iskustava u vezi sa prezentacijama materijalne i nematerijalne kulturne baštine, kao i redovna i sveobuhvatna komunikacija sa svima, a posebno sa stručnim službama, kolegama. Znatno zaostajemo u modernizaciji muzeja, arhiva, dokumentacionih centara. Zatim treba nužno odbacivati nacionalističko i povlačiti nacionalno, kada je to neophodno, u domen privatnog identiteta, obuzdavati još prisutan govor mržnje i verbalnog nasilja u javnom diskursu, pogotovo u medijima i u nastupima političara, društvenih radnika i nekih sveštenoslužitelja.

Da bi naš kulturni prostor funkcionisao, neophodni su politička i ekonomska stabilnost celog ovog regiona, uređena država i svest o značaju i presudnoj ulozi kulture kao nosioca suštine identiteta. Neophodni su i normalni preduslovi za slobodu izražavanja, stvaranja, kritičkog osvrta, osmišljavanja života, a ne samo preživljavanja, čega smo već dugo svedoci i od čega smo umorni.

Zaostalom i osiromašenom narodu poput našeg, zavađenom i nesložnom narodu poput našeg ili, kako bi Cvijić rekao, "budžačkom narodu" u Evropi neophodno je mnogo toga – najpre ozdravljenje, što je, bojim se, dugotrajan proces, zatim suočavanje sa istinama i stvarnošću (za koje smo verovali da se desilo 5. oktobra, što je opet bila kratkotrajna obmana) i na kraju – neophodno nam je utočište. Ono se jedino može naći u kulturi, kroz prave vrednosti, velike poduhvate i dobre primere (kakve je delimično započela vlast DOS-a, ali samo delimično: pripremom brojnih zakona, izgradnjom institucija, posebno pozorišta, obezbeđivanjem zgrada za muzeje, legate itd.). Takođe je neophodno uvođenje načela odgovornosti pred kulturom i strukom, a ne pred politikom.

Za državnu zajednicu poput naše preko je potreban jasan program prioriteta u kulturnoj politici. Naravno da se ne može sve odjednom, ali postoji preče od prečeg. Sve treba učiniti sa jasnim nacionalnim, ali ne i nacionalističkim interesima – to uvek treba naglasiti – ili retropostupcima, već višim društvenim ciljevima, sa idejama o budućnosti, idejama novog veka i milenijuma, sa htenjima da se odupre svakom sunovratu društva, moralno i kulturno dezorijenitisanog. Nadajmo se, ipak, da je uspostavljen sistem koji neće dozvoliti povratak na staro i prevaziđeno. Nadajmo se da će i ovoga puta ona "druga", evropejska Srbija i Crna Gora naći snage za pravac koji je odavno određen, jedino smislen, istorijski opravdan, spasonosan. Da li mi imamo osećaj za spas? Sudeći po onome čemu nas uče istorija i današnje ponašanje, ne bih rekla; barem ne u ovom trenutku. Nemojmo se bar udaljavati od Evrope. Evropa je daleko, dame i gospodo, ali nije u redu raditi na tome da ona bude još dalje. Učinimo sve da se to ne desi.

I ovaj Okrugli sto, verujem, treba da posluži u te svrhe.

Autor je direktor Galerije "Haos" u Beogradu.

U TRANZICIJI DVE STOTINE GODINA

Branka Prpa

U razmatranju pojma identiteta i pojma tranzicije pošla bih najpre od jednog paradoksa. Smatram, naime, da je Srbija u tranzicionom periodu već dve stotine godina i da je identitet, upravo zbog te dve stotine godina tranzicije, konfliktna kategorija. Dakle, ako želimo da gledamo u kontinuitetu tokom dva stoleća na ono što čini sadržaj srpskog nacionalnog identiteta, onda ćemo na samom početku definicije tog pojma – onako kako ga određuju romantičari, pa sve do definicije tog pojma kod prosvetitelja – videti sukob dva modela.

Jedan model je pokušao da pronađe uporište u pojmu identiteta patrijarhalnog kulturnog i moralnog korpusa. U osnovi takvog modela stoji egalitarni, siromašni srpski seljak u društvu koje je izolovano, autarhično, u društvu u kojem su središte slabo pokretljive seoske zajednice. To je, dakle, ono što bi se moglo označiti petrifikovanom formom, kakvu seoska zajednica nosi sa sobom. Po tom modelu, trebalo je da ove osobine budu i osnov identiteta. Da bi se to ostvarilo, u takvom gledanju preskočili su se vekovi i paradigma potražila u takozvanoj nemanjičkoj Srbiji. Projekcija je potom izvršena u nečemu što je nazvano istorijska vertikala.

Drugi model, koji se javlja već u 19. veku i nose ga intelektualni delovi političkih elita, jeste model građanskog i demokratskog društva, to jest model shvatanja države kao institucije, a ne teritorije. Možda je to moderno shvatanje srpskog nacionalnog identiteta početkom 20. veka najpregnantnije iskazao Jovan Skerlić kad je rekao da nije slobodan onaj građanin kome nije slobodno biti Srbin i da nije slobodan onaj Srbin kome nije slobodno biti građanin. Mada sam Skerlić nije bio liberal, u toj individualističkoj filozofiji, na neki način utemeljenoj u liberalnoj ideologiji, možemo tražiti i model koji će ova grupacija srpskih modernista s kraja 19. veka i kroz čitavo 20. stoleće pokušavati da definiše kao model srpskog nacionalnog identiteta.

Njima se pridružuje velika grupa umetnika koji su ostali sastavni deo evropskog konteksta, ili su bili učesnici onog pokreta koji nazivamo "velika pobuna umetnosti" koja se desila u 20. veku, odnosno početkom prošloga veka. Ti umetnici definisali su pojam stvaralaštva kao individualni čin i slobodu pomerili na plan individualnog. Mesto gde traje sukob između opisane dve grupacije nije samo ekonomski model Srbije, dakle ono što nosi najočitije elemente modernizacije društva. Nije to ni sukob oko političkog modela, sa različitim gledištima na politički pluralno društvo i na ideje koje se utemeljuju u evropskom političkom kontekstu, nego upravo oko shvatanja nacije.

Prva grupa tradicionalista, koju možemo pratiti do današnjih dana, definisala je naciju kao individuu. Nacija jeste "ja" u koje se mi kolektivno utapamo. Bez tog kolektivnog "ja" i nacije kao individue mi ne postojimo kao bića. Ta prva grupa tradicionalista definisala je i okvire nacionalne individue. Svi oni koji su iz tog okvira izlazili bili su proglašavani izdajnicima, neprijateljima i antisrbima. Jedan od prvih i najžešćih napada bio je uperen upravo na Jovana Skerlića koji je optuživan da nije Srbin i pravoslavac zato što se zalagao za zapadnjačke ideje. Isto tako, optuživan je da je prihvatio materijalistički evropski uzor. Sve se, dakle, odvijalo u pravom slavenofilskom stilu. Potom su tim napadima bili izloženi i svi ostali političari i stvaraoci koji su pokušavali da misle na evropsku Srbiju. Na primer, kada se stvarala jugoslovenska država i kad je postalo aktuelno pitanje identiteta i onoga što je zapravo kulturni identitet jedne novostvorene države, svi se sećaju da je Ivan Meštrović počeo da stvara "Kosovski ciklus". Jedan od prvih napada na Ivana Meštrovića došao je od Moše Pijadea. Godine 1918. u jednom tekstu on Ivanu Meštroviću osporava mogućnost da bude autor "Kosovskog ciklusa", pre svega zbog toga što nije Srbin i zato što nije pravoslavac. To je, dakle, vokabular, to je retorika sa kojom se susrećemo kao istoričari i možemo da je pratimo kroz čitav 20. vek. Dvadesetih godina prošloga stoleća ta tradicionalna grupacija dobija i jedno novo uporište u tekstovima Justina Popovića.

Justin Popović u slavenofilskom stilu definiše pojam identiteta srpskog naroda. Na delu je, dakle, antievropeizam, svetosavski kult, a svi vrlo dobro znamo da svetosavlje kao kult i doktrina nastaje između dva svetska rata i da ga ranije Srpska pravoslavna crkva nije poznavala. Jedan od utemeljivača te doktrine jeste jeromonah Justin Popović. Kao utemeljitelj ovakvog pogleda, on se pojavljuje u tekstovima koje piše za "Narodnu odbranu". Njegovi napisi postaju na neki način paradigmatični za celu struju koja, prema njemu i njegovim tekstovima i idejnim uporištima, definiše posebno mesto Srbije koja ne pripada Evropi nego Istoku, odnosno Rusiji. Pravoslavna vasseljena je u jednom drugom civilizacijskom kontekstu – to je bio model koji se branio. Kada gledamo kraj 20. veka, vidimo da su na isti način napadnuti upravo ljudi kakvi su bili Ilarion Ularac i Jovan Skerlić. Pa i na kraju 20. veka Jovana Skerlića još jednom je napao jedan srpski istoričar i u svom intervjuu rekao da on sa velikim žaljenjem udara na Jovana Skerlića, ali mora to da uradi zato što Skerlić kvari srpsku omladinu. Uistinu, stvarno je fantastično da neko nakon sto godina ponovo kvari srpsku omladinu, pošto ju je kvario i na početku 20. veka. No, to je naša trenutna situacija.

Dešava se sve to upravo kao što je Micić uzvikivao: "Mi smo goli i čisti", dakle mi ne postojimo pre dvadesetih godina prošloga veka. Iste zaključke nalazimo i kod

Crnjanskog koji je govorio kako mi nemamo tradiciju. Svi ti stavovi ponavljaju se već osamdeset godina. No, istih dvadesetih godina 20. veka počinje i istorija srpske avangarde. Ona pokušava da stvori kulturni model koji nije utilitaristički. Ovo će biti, na kraju krajeva, osnov za veliki sukob na književnoj levici, što je takođe vrlo značajno u razvoju kulturne ideje na ovom prostoru. Razvojem te ideje zapravo se napušta model utilitarizma, odnosno korisnosti u stvaralaštvu.

Tako je izgledalo to sučeljavanje. Ono što nama ostaje kao trajna posledica sukobljavanja dva modela identiteta koji traju već dve stotine godina i odvijaju se na svim planovima, a naročito kulturnom – jeste diskontinuitet. Diskontinuitet je rezultat našeg neznanja, nepostojanja kontinuiteta institucija koje sistematski izučavaju periode i oblasti. Diskontinuitet je i rezultat upliva i arbitraže dnevne politike u oblasti istriografije i u drugim oblastima. Jednostavno rečeno, postoji nesposobnost da se za oblasti stvaralaštva i nauke odvoji i konačno osigura prostor autonomnosti. A to treba učiniti ne zato što stvaralaštvo i nauka sami po sebi treba da vrše ovakve ili onakve uticaje na društvo, nego upravo stoga što su one u funkciji ljudskog znanja. Kada istoriografija bude u funkciji ljudskog znanja i kad ne bude u dnevno-političkoj upotrebi, onda ćemo konačno moći da znamo šta je to zapravo srpska istorija.

Da završim. Insistiram na pojmu, odnosno tezi da je identitet konfliktna kategorija, da gledano u kontinuitetu već dve stotine godina ne postoji kao jasna definicija pripadnosti, te da su individue, grupe i organizacije različito definisale pojam identiteta. Naposljetku, moramo biti svesni da je i sam identitet promenljiva kategorija, odnosno da u određenim istorijskim kontekstima on ima jedan sadržaj, dok u drugom istorijskom vremenu ima drugi. Identitet nije zauvek dat i on se nalazi na nivou individualne slobode izbora pojedinca koji odlučuje šta je to što ga čini Srbinom, a šta ga ne čini.

Ta vrsta tolerancije, ili vrsta slobode izbora i u definiciji jednog takvog pojma, jeste ono na čemu u budućnosti možemo, sa manje sukoba, da gradimo pojam identiteta. Jer, relativizujući ono što se često petrifikuje kao vrednost, mi želimo da kažemo da takve vrednosti jednostavno ne postoje tokom dužeg vremenskog perioda. Ne postoje okamenjene vrednosti u vremenu. Možda su to valjda jedino deset biblijskih zapovesti. Relativizujući ustaljene vrednosti, zaista možemo da izgradimo naciju kao modernu evropsku, koja će uvažavati sebe, svoju istoriju, svoje vrednosti i dostignuća, ali isto tako i sve oko sebe.

Autor je direktor Istorijskog arhiva Srbije u Beogradu.

EVROPSKI POKRET U SRBIJI • FRIDRIH EBERT ŠTIFTUNG

IDENTITET KAO OSNOVA TRANZICIJE

Za izdavače: Danijel Pantić (EPuS) i
Ana Ivanović (Fridrih Ebert Štiftung)

Tiraž: 500 primeraka

Štampa: «Cicero», Beograd

Prelom i priprema: Dragan Popović

Štampanje dovršeno u decembru 2004. godine

Ova publikacija internog je karaktera
i nije namenjena prodaji

Aleksandar Gatalica

Ljubiša Rajić

Živorad Kovačević

Svetlana Velmar-Janković

Mihajlo Mihajlov

Mileta Prodanović

Nebojša Bradić

Mirjana Detelić

Dragoslav Krnajski

Miraš Martinović

Dejan Sinadinović

Duško Lopandić

Borka Božović

Branka Prpa

